

Олександр САМОЙЛОВ

ДІАЛОГІКА ФОРМОТВОРЕННЯ ІДЕЇ ЯК ЗАСОБУ МИСЛЕННЯ

Oleksandr SAMOYLOV

DIALOGICS OF IDEA FORM-CREATION AS A MEANS OF THINKING

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.005>

УДК: 159.9 : 340

“Неозброєна рука і наданий
самому собі розум не багато вартують.
Справа здійснюється знаряддями.”
Ф. Бекон

“Знак має суспільну, соціальну
природу, як і знаряддя праці.
Тільки знаряддя опосередковує трудову
діяльність, а знак – інтелектуальну.”
Л.С. Виготський

Постановка проблеми. Зазвичай проблеми виникають історично у вигляді зіткнення протилежних концептуальних підходів до осмислення одного й того ж об'єкта. Зрозуміло, що для більшої переконливості, кожна з протидіючих сторін прагне надати власній концепції більш змістовну обґрунтованість, яка здебільшого досягається шляхом аргументації. Однак аргументи, зазвичай, характеризуються масою очевидних недоліків, що перешкоджають переконливості як кожного з них окремо, так і всього підходу в цілому. До числа найбільш істотних вад аргументів можна віднести: голослівність, розпливчастість, невизначеність, неконкретність, велику кількість недомовленостей і недомовок, а також відсутність чіткої низки емпіричних ознак, які фіксують об'єкт осмислення. Саме через ці недоліки аргументи фіксуються, або не фіксуються, беруться до уваги, або просто відкидаються,

причому кожною стороною, виходячи з власних міркувань: свої – як вагомі і суттєві, чужі – як голослівні, надумані, підтасовані чи неадекватні. У результаті жодна зі сторін не бере верх. Коли ж стає очевидним, що обмін аргументами – пусте заняття, бажання досягти більшої переконливості змушує опонентів відмовлятися від хаотичної аргументації і братися до оформлення власних концепцій у теорії, переконливість яких досягається завдяки доказовості їх положень. У будь-якому разі наукові концепції всього лише визнають принципову можливість просування пізнання шляхом поступового переходу від узагальнень на основі несуттєвих ознак до узагальнень більш змістовного рівня. Теорії ж не просто визнають таку можливість, а розглядають її як форму пізнання і позначають місце отриманих узагальнень у стрункій ієрархії власних понять. Це дає підставу вигідно відрізнити

теорії від концепцій, оскільки їх положення вже не просто аргументовані, а доказові. У цьому *раціональна сила теорій*. Однак теоретизація, поряд із зазначеними перевагами, має і деякі істотні прогріхи. Головною причиною цих недоліків є те, що оформлення концепцій у теорії здійснюється відповідно до застарілих правил, прийнятих науковим співтовариством в конкретний історичний період розвитку науки. Наука ж не стоїть на місці. Відповідно розвиваються і принципи оформлення концептуального бачення. Через консервативність людського мислення застарілі правила надання концепціям форми залишаються і домінують протягом наступних століть. Тому протидіючі концепції досі звично оформляються у взаємонесумісні теорії – формально-логічні конструкти, що відображають основні положення кожної з них у формі суперечливих теоретичних понять. Це призводить до того, що надії, які покладає кожна зі сторін на те, що науково-раціональне оформлення власного підходу зробить його більш переконливим, ніж підхід опонента, не виправдовуються. В результаті теоретичне оформлення окремого концептуального погляду не сприяє вирішенню історично виниклих проблем, а лише перетворює їх на проблеми теоретичні, у яких кожна раціональна конструкція однаково переконливо доводить істинність власних понять.

Причина нерозв'язності теоретичних проблем була розкрита ще за часів Античності і полягає в тому, що оформлення власної концепції кожної з протидіючих сторін здійснювалося відповідно до правил, орієнтованих на очевидне і однозначне розуміння їх положень, доступне, зокрема й пересічному розуму. Іншими словами, переконливість доказів забезпечувалась шляхом неухильного дотримання принципу *“simplex sigillum veri”* (простота – ознака істинності). Через обов'язкове дотримання цього принципу віра суперників у те, що саме такий доказ є свідченням відповідності мислимого тому, що має місце в дійсності, стала сприйматися і закріпилася у свідомості як самоочевидна істина. Це призвело до вимушеного підпорядкування оформлення змісту мислимого універсальними правилами доказовості. Причина помінялась місцем із наслідком – єдині правила доказовості стали розглядатися як універсальні закони мислення. Оскільки представники конкуруючих теорій мислили відповідно цими єдиними правилами і використовували за психологічні знаряддя мислення формальні судження та

умовиводи, то стало зрозуміло, що у підґрунті виникнення теоретичних проблем перебувають прийняті як аксіоми припущення і тому вирішення їх просто неможливо.

Проте, не зважаючи на це, переважна частина сучасних дослідників психології мислення прекрасно усвідомлює те, що оформлення мислимого, яке здійснюється відповідно до стійких загальноприйнятих стандартів, керуючись правилом: “Викладати складне простою і доступною мовою”. А це далеко не повною мірою відображає його зміст, хоча звичка бездумного слідування цим стандартам-правилам закріпилася у їхній свідомості лише на рівні настановлення. Більше того, “вміння говорити просто про складне” до цього часу розцінюється значною частиною наукового співтовариства як еталон інтелектуальної досконалості. Той факт, що до вибору такого еталону призводить використання застарілих розумових знарядь, що сприяють поверхневому, спрощеному осмисленню, підпорядкованому винятково вирішенню завдання забезпечити життєстійкість теорії, на жаль, як і раніше, залишається поза увагою.

Не становить великих труднощів зрозуміти, що пошук більш досконалих психологічних знарядь мислення, використання яких дозволить вирішувати зазначені теоретичні проблеми, потрібно вести, дотримуючись принципу, сформульованого ще Нільсом Бором як *“simplex sigillum falsi”* (простота – ознака помилки). Вочевидь теоретична підготовка більшості прихильників кожної із протидіючих сторін не передбачає перехід від застарілого принципу до більш досконалого, що підтверджується існуванням масиву теоретичних проблем. Тому є сенс збагатити їх мислення знаряддями, які дозволять йому здійснювати вихід за рамки обмежувальних розумових конструкцій з метою вдалого застосування відкинутих ними раціональних знань.

Актуальність теми дослідження. Тим інтелектуалам, хто присвятив себе науці, треба досягнути, що пошук способів розв'язання складних теоретичних проблем, що виникли через зазначені вище причини, саме на часі, причому не тільки через потребу запобігти подальшому їх нарощуванню. Головним є те, що вдала знахідка надасть мисленню можливість усвідомлено використовувати задля досягнення якісно вищого рівня узагальнення деякі, до сих пір підвладні лише інтуїції, ефективні знаряддя просування пізнання, що дозволить дослідникові осмислювати об'єкт цілісно

і системно, як єдність його різних сторін. Практика людського пізнання показує, що такі знаряддя первинно надала мисленню *математика*. Єдність різних сторін об'єкта пізнання, що подаються формальною логікою у вигляді взаємнесумісних понять, оформляється у математиці таблично, аксіоматично, алгебраїчно, або алгоритмічно. Використання цих закінчених форм як психологічних знарядь відкрило перед мисленням широкі горизонти забезпечення доказовістю положень теорії, побудованих у повній відповідності із принципами діалектики. На відміну від математики, психологія, маючи у своєму розпорядженні суто семантичний ресурс і будучи обмеженою при формулюванні мислимого правилами використання слів у мовленні, підпорядкованим вимогам елементарної логіки, бачить вихід у розширенні свободи формоутворення мовних висловлювань – аж до використання словесного викладу мислимого в формі парадоксу. Безумовна мудрість парадоксальних формулювань, зафіксована у певному наборі латинських виразів, незаперечна. Ця мудрість мислення полягає у здатності цих виразів як знарядь мислення фіксувати єдність крайніх проявів об'єкта пізнання невербально, на підставі тих зв'язків між ними, які не враховуються протидіючими логіками його пізнання. Наше розуміння структури і функції цих знарядь, а також використовуваних способів здолання теоретичних проблем, гранично зближується, якщо не отожднюється, з формою організації окремих елементів змісту мислимого, зафіксованої за допомогою терміна *“ідея”*.

Мета дослідження полягає в тому, щоб запропонувати науковому співтовариству розроблений автором набір *структурних і функціональних вимог до формування і формулювання ідеї як до знаряддя мислення, яке визначає спосіб розв'язання теоретичних проблем, що відповідає принципам діалектики та діалогічної природи мислення*. Суть цих вимог полягає в тому, щоб ідея відображала єдність протилежностей, поєднуючи в собі або сформульовану на внутрішньому рівні мислення, або оформлену на його зовнішньому рівні, *парадоксальність її словесного формулювання з діалектичною несуперечливістю змісту мислимого*. Реалізація цих вимог шляхом використання мисленням не формально-логічних, а діалектико-логічних понять і виведення їх за допомогою не формально-логічних, а тріадичних умовиводів, має, на наш погляд, послужити головною умовою розробки *методу*

розв'язання теоретичних проблем. Дотримання цього методу передбачає: а) використання у процесі формування і формулювання ідеї вихідних принципів забезпечення переходу однієї протилежності в іншу, б) дотримання чітких правил порядку цього переходу і виявлення складників цього порядку.

Експериментальний матеріал дослідження. Аргументовано вважаємо, що діалоги Сократа, які становлять заздалегідь продуману ним самим наступність запитань і відповідей і які мають на меті практичну реалізацію власного методу просування пізнання, являють собою взірць організації справжнього експерименту. Справедливість стверджуваного не спирається на сліпе вшанування авторитету Сократа, а має своїм підґрунтям успішне вирішення ним таких конкретних завдань:

- розроблення умов, що сприяють просуванню пізнання через вибір шляху доведення міркувань до парадоксу;
- віднайдення ефективного способу відокремлення форми мислимого від його змісту через вибір шляху перетворення предмета теорії на об'єкт емпіричного осмислення;
- відкриття способу організації окремих фрагментів мислимого у процесі розвитку мислення через вибір шляху надання мисленню діалогічної форми (тобто такого оформлення, що відповідає вимогам діалектики);
- забезпечення підйому мислення на більш високий рівень узагальнення через вибір діалектичного способу його зреалізування (себто шляхом розв'язання формальних протиріч, що дозволяє визначати сутність об'єкта осмислення як єдності його крайніх проявів).

Отож, будь-яка спроба проведення експерименту, організованого за аналогією з *“діалогами Сократа”*, із самого початку приречена на провал, оскільки не витримає порівняння з глибиною і змістовністю самого експериментування, здійсненого особистістю Сократа, й відтак не забезпечить колись досягнутої ним очевидної однозначності результатів. Проте, оскільки сам знаменитий *сократівський метод пізнання “запитання-відповідь”*, як і раніше, викликає інтерес у широкої аудиторії, нами була здійснена спроба його осмислення з позицій, заснованих на теоретичних положеннях післясократівських поглядів на психологію мислення. На наше переконання, такий підхід до осмислення сократівської спадщини дозволить співвіднести ці сучасні теоретичні положення із принципами сократівського методу й аргументовано висновувати як про відпо-

відність (або невідповідність) цих положень названому методу, так і про незриму присутність (або відсутність) у самому цьому методі ознак його суголосності вимогам сучасної методології науки.

Порівняльний аналіз значень терміна “ідея”. Значення змісту мислимого, що позначається терміном “ідея”, здавалося б, не вимагає пояснення через буденну очевидність його трактування як нової, незвичайної думки, котра допомагає знайти вихід із безпорадної ситуації в умовах, коли всі підказані досвідом варіанти дії виявляються безсилими. Однак суворі вимоги до викладу наукової думки ставлять сучасного дослідника перед необхідністю оперування чітким та однозначним формулюванням значення цього терміна, що відповідає вимогам сучасної методології і враховує важливість перетворення звичних зовнішніх форм мислення на ті форми, що уможливають розв’язання тих проблем, які постають перед наукою. У цьому аспекті вельми перспективним є шлях дослідження впливу використаних мисленням власних операційних спроможностей внутрішнього плану на оформлення змісту мислимого при його екстеріоризації у ситуації усвідомлення суперечливості наявних емпіричних даних. З цією метою нами були зібрані різні значення терміна “ідея”, що використовуються видатними дослідниками Античності і Нового часу, які передбачалося застосувати як посилання, що можуть послужити основою формування і формулювання узагальненого змісту цього терміна.

Вперше термін “ідея” (грецькою – *образ*) ввів у філософію сучасник Платона, автор атомістичної теорії, філософ-матеріаліст Демокрит [20]. Ідеями він називав неподільні розумоосяжні форми – у його трактуванні – атоми. Істотний внесок у формування і формулювання змісту мислимого, позначеного терміном “ідея”, внесли видатні мислителі періоду розквіту грецької філософії – Сократ, Платон та Аристотель. Так, Сократ, не говорячи про ідею безпосередньо, відмежовувався від єдиного можливого у ті часи образного усвідомлення змісту мислимого, надавши людському розуму можливість принципово іншого підходу до усвідомлення її значення. Найбільшою його заслугою в цьому плані було введення у філософію терміна “поняття” як універсального засобу реалізації мислення, що об’єднує в собі формальні ознаки знаку та функціональні властивості психологічного знаряддя. Це дозволило мисленню не тільки реалізовуватися

шляхом фіксації словесного змісту мислимого у формі елементів деякої абстрактної системи, а й обґрунтовувати мислиме шляхом надання символічному втіленню кожного акту думки системоутворювальної нормативної форми.

Повною мірою оцінивши переваги цього більш досконалого знаряддя мислення, Платон та Аристотель, проте, у філософуванні використовували термін “ідея” в різних значеннях. Платон, історична заслуга якого полягає в розкритті механізму утворення загальних понять, у підсумку виступив творцем *вчення про ідеї* [50]. Розуміння ним ідеї, розкидане його діалогами, передбачає усвідомлення вживаних ним різних значень як чогось загального, чого можна досягти тільки шляхом використання його діалектичного методу. На самому початку [63], досліджуючи загальне на прикладі прекрасного (діалог “Гіппій великий”), Платон витлумачував його як сутність у найпростішому вигляді (закон для одиничних речей). Потім у його мисленні загальне, досліджуване на прикладі “чесноти” (діалог “Протагор”), постає вже як структура більш складної суті, розуміння якої виходить з двох принципів: формального (стійка сутність) і смислового (поточна сутність, знання). У наступних діалогах розглядаються такі категорії як “рід” і “вид”, постає категорійна структура загального як сутності, а також взаємоперехід протилежностей [50]. З розуміння загального як сутності виходить, що, з одного боку, Платон протиставляв ідеї тим уявленням, котрі відображають, на його думку, щось вічно мінливе, з іншого, – хоча і віддавав належне систематизуючій функції поняттю, все ж дистанціювався від ідентифікації з ним ідеї, вважаючи, мабуть, що останнє, як і образ, також не повною мірою відображає її зміст. Спираючись на ці протилежні підходи до розуміння ідеї у контексті полярностей єдиного підходу, він підноситься у її розумінні, надаючи їй статус принципу речі і методу її пізнання; трактуючи її як осягнути тільки розумом надчутливу, справжню сутність будь-якого виду; розглядаючи її як смислову модель нескінченних чуттєвих проявів речі; як загальне, що перебуває за межами відношень між предметами матеріального світу [50; 63]. Отож цим геніальним філософом виокремлена головна ознака ідеї – відображати взаємоперехід протилежностей у їх структурній суті, що й дозволив Платону зреалізувати його власний діалектичний метод пізнання [7; 50].

Його учень Аристотель [2; 19; 20] продовжив розвивати платонівський метод пізнання. Так, на прикладі продемонстрованого Платоном у діалозі “Гіппій великий” факту використання Сократом різних значень поняття “справедливість”, він чітко позначив їх як крайності, на можливість яких Сократ тільки натякав й існування яких уміло використовував для обдурювання співрозмовника. У ролі таких крайнощів загального Аристотель виділив справедливість, яка зрівнює (не враховує внесок особистості у спільну справу), і справедливість, яка розподіляє (враховує цей внесок) [20]. Причому він настільки заглибився у систематизацію форм мислення, що, принципово погоджуючись з ученням вчителя про ідеї, вбачав у невідповідностях змісту мислимого його понятійному оформленню лише труднощі (по-грецьки – апорії), які заважають бачити загальне в роді і виді понять, що сутнісно не вимагає жодних ідей.

Дослідники Нового часу при використанні значення терміна “ідея”, як своєрідного творчого доробку поглядів представників Античності, віддавали перевагу врахуванню об’єктивних і суб’єктивних передумов його вживання та ставили на чільне місце його психологічний сенс. Ідея розглядалася ними як засіб і форма людського пізнання. Англійські емпірики Д. Локк [51] і Д. Берклі [17; 24], котрі розглядали як джерело пізнання досвід, а мислення – всього лише як форму, але не творчий його початок, визначали ідею як образ предметів. На противагу емпірикам французькі раціоналісти, озброєні аристотелевським дедуктивним методом пізнання, обґрунтовували розум єдиним його джерелом і, виходячи з цього, абсолютизували мислення саме як творче першоджерело. Родоначальник цього напрямку в теорії пізнання Р. Декарт [4; 30; 37; 52; 56] вбачав в ідеї будь-який об’єкт думки, а інший яскравий представник раціоналізму Г. В. Ляйбніц [44; 49; 55; 59; 64; 90] відносив ідеї до “вроджених принципів”. Своєю чергою, Д. Юм [60] взагалі сумнівався в існуванні об’єктивної реальності як такої і заперечував матеріальну основу речей, узриваючи в ідеях нечітке відтворення ясного сприймання і відчуттів, а В. Вундт [25; 26; 45] аналізував ідею як свідоме уявлення будь-якого предмета або процесу зовнішнього світу.

У різних значенневих варіаціях розглядали ідею і найбільш яскраві представники німецького ідеалізму Нового часу: І. Кант, І. Г. Фіхте та Г. В. Ф. Гегель. Так, І. Кант [6; 31; 42; 43; 91], досліджуючи свідомість як ставлення до

об’єкта у процесі його пізнання, бачив в ідеї продукт мислення, що оперує апріорними поняттями чистого розуму, яким немає відповідного об’єкта в досвіді. На відміну від нього, І. Г. Фіхте [28; 29] підходив до розгляду свідомості, як до специфічної особливості розуму, як до дії, розуміючи під ідеєю діяльнісне джерело розуму, іманентну мету, згідно з якою “Я” (свідомість людини) створює світ. Творець універсальної діалектики категорій Г. В. Ф. Гегель [32], котрий асимілював у себе сократівський підхід до пізнання, вперше розкрив значущість діалектики як філософського методу дослідження істини і побачив у ній *методологію теоретизування*. Виходячи з цього, ідея, за Гегелем, являє собою об’єктивну істину, або істину як таку, становить найвищу точку розвитку знання, що охоплює всі попередні форми знання. Вона внутрішньо суперечлива, рухається і змінюється, переходячи у свою протилежність [32]. Віддаючи належне трактуванню ідеї І. Г. Фіхте, він також розпізнавав у ній діяльнісний початок мислення.

Як не дивно, але не тільки Кант і Фіхте, які фактично є спадкоємцями діалектичного підходу Платона до розуміння значення терміна “ідея”, а й Гегель як основоположник і теоретик діалектики не змогли вирватися за межі ідеалізму. В результаті для них ідея була лише поняттям, а дійсність розуміли як рух-поступ логічних категорій. Однак саме ідеалістичний світогляд зіграв, на наш погляд, у мисленні кожного з них позитивну роль, оскільки виступав як один із способів абстрагування від матеріальної конкретики. Це дозволило їм розглядати ідею у значеннях, що не мають аналогів у матеріальному світі, але, як впливає з їхніх праць [28; 29; 32; 42; 43], цілком осяжних.

Залишивши осторонь проблему ідеалізму і матеріалізму в філософії, яка не має безпосереднього відношення до теми нашого дослідження, зауважимо, що навіть проведений нами дотичний порівняльний аналіз дозволяє побачити суперечності, що виникають між наведеними нами визначеннями ідеї. Це наочно демонструє існування проблеми, розв’язання якої не може бути однозначним, а тому вимагає врахування двох протилежних підходів. І вочевидь такий шлях був обраний ще задовго до того, як Г. В. Ф. Гегелем були сформульовані принципи діалектичного підходу. Зокрема, парадоксальний розум Зенона і Тертуліана заклав підґрунтя для створення кардинально іншої формальної організації

окремих елементів змісту мислимого, що виключає орієнтацію на правила якої-небудь однієї логіки. Здавалося б, цим вимогам цілком відповідали парадоксальні латинські вирази, конструкція яких указувала на явну присутність у мисленні іншої логіки, хоча ще й незрозумілої, але очевидної через гідне протистояння логіці звичних міркувань. Усвідомлення можливості співіснування логік, які організують протилежні погляди на один і той же предмет, їх взаємопроникнення і взаємозалежність, що наочно продемонстровані Сократом і Платоном, призвели до формування *принципу діалогізму в мисленні*, що у ХХ столітті дозволило С. Л. Рубінштейну [66] обґрунтувати фундаментальне положення про діалогічну природу мислення.

Для нас зрозуміло, що вповні принципам діалектики, так само, як і законам діалогічної природи мислення, можуть відповідати формування і формулювання ідеї, що адекватні структурним вимогам парадоксальності та функціональної універсальності діалогічності. Ідея, сформована і сформульована таким чином, може стати “діяльним джерелом” підходу до розв’язання проблеми. Найбільшою мірою такому розумінню значення цього джерела відповідає парадоксальне формулювання ідеї К. Марксом, що вказує на запропонований ним шлях здолаття проблеми зародження капіталу: “... капітал не може виникнути з обігу і так само не може виникнути поза обігом. Він повинен виникнути в обігу і в той же час не в обігу” [53, с. 176]. Основна частина його великої праці, яка фактично являє собою реалізацію цієї його ідеї, була побудована ним відповідно до принципів організації змісту власного мислення, що відповідають вимогам діалектичного підходу, тобто з урахуванням закономірностей пізнання законів виникнення капіталу, які відображають єдність крайніх проявів його природи. Усвідомлення цієї єдності Марксом переважно було інтуїтивним. Проте в ньому явно вбачалися обриси послідовності проміжкових станів розвитку капіталу, що схематично відповідають вимогам певного порядку і правилам формування елементів цього порядку, які й розглядалися ним як ланка в ланцюжку доказовості єдності крайніх поглядів на природу постання капіталу.

Революційний підхід Маркса до формування і формулювання ідеї ґрунтувався на обраному ним особливому способі організації окремих складників змісту власного мислення.

Ця особливість полягала в тому, що Маркс, натхненний попередніми підходами своїх геніальних попередників до розуміння того, що слід розуміти під терміном “ідея”, відчував незадоволеність від обмежених можливостей традиційно використовуваного способу формальної організації мислимого і перебував під впливом інтуїтивного розуміння переконливості висловлювань Тертуліана і мудрості парадоксальних латинських виразів. Тоді як теоретичний підхід до організації мислення, що відповідає принципам діалектики і його природі, не був, на наш погляд, ним ще достатньо осмислений. Так само не була розроблена також і форма доведення істинності його положень. Тому при виборі власного способу формування і формулювання ідеї в розпорядженні Маркса була виключно його інтуїція.

Отже, пошук підходів до розробки діалектичного способу може привести до виявлення розумових знарядь, використання яких дозволить теоретично розв’язувати певне коло з виникаючих перед наукою проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження

Першою науковою теорією, що дозволила обґрунтувати адекватність мислимого тому, що воно відображає, стала логіка Аристотеля або, так звана, *силогістика*. Засадничими її принципами були визначеність, несуперечливість і доказовість обстоюваних нею положень [2; 19; 20]. Доказ у силогістиці здійснювався формально, методом міркувань, шляхом встановлення зв’язків між поняттями за допомогою суджень та умовиводів. Недоліки силогістики у вигляді відсутності наперед заданих правил виведення були згодом усунені при створенні на її підґрунті теорій обчислення висловлювань і предикатів у напрямку врахування мінімально необхідної кількості її правил. Незважаючи на їх усунення, все ж головним знаряддям мислення, як і раніше, залишалися *міркування*, правила формулювання яких, не змінилися, а доказ здійснювався відповідно до вимог силогістики. Відтак мислення незмінно спиралося на аналіз невідомого явища, себто на уявне розчленування його на складові частини. Таке розчленування було основою *дедукції* – розумової операції, що має на меті послідовне виявлення в невідомому явищі ознак класу вже відомих явищ з тим, щоб у разі їх достатньої кількості мислячий суб’єкт

мав підставу стверджувати, що явище, яке було досі невідомим, стало пізнаним. Істинність мислимого таким чином обґрунтовувалася *аналітично*. Доступність аналітичного обґрунтування пересічному розуму послужила для наступних поколінь європейців основою їх непохитної впевненості в тому, що для доведення істинності мислимого слід використовувати виключно розмірковування, оперуючи поняттями і даючи їм визначення, як прийнято говорити, “за формою”. Більше того, віра в універсальність такого доказу і понині прислуговує більшості дослідників за критерій його істинності, а аналітично обґрунтований висновок розглядається як зразок організації мислення [3; 34; 46; 79].

Не складно зрозуміти, що нічого принципово нового, що знаходиться за межами вже відомого, *аналітична логіка*, яка постає у ролі приймача силогістики, не дозволяє знайти, оскільки обмежує пізнання невідомого, зводячи його до виявлення в ньому суто ознак уже відомого. Водночас досягнення наукового і технічного прогресу – це свідчення того, що існують інші способи пізнання невідомого, які дозволяють об’єднати доступні сприйманню його ознаки, виходячи з позааналітичних міркувань, причому незважаючи на відсутність можливості їх ідентифікації з ознаками одного з відомих понять будь-якої теорії. Просувається таке пізнання, як уже зазначалося, інтуїтивно. Задля виявлення способів інтуїтивного просування пізнання, а також для виявлення особливостей психологічних знарядь, застосовуваних у межах кожного з них, нами пропонується замінити поняття “невідоме”, введеним А. В. Брушлинським поняттям “невідоме шукане” або “невідоме відшукуване” (рос. – “неизвестное искомое”) [21; 22]. Ця заміна дозволить виокремити в межах поняття “невідоме відшукуване” різні його підвиди, що відрізняються один від одного особливостями ведення “пошуку” невідомого і, відповідно, використанням у процесі цього “пошуку” різних психологічних знарядь мислення.

Для чіткого розмежування обставин, що визначають відмінність у способах ведення такого “пошукування”, нами розташовані підвиди поняття “невідоме шукане” в черговість, яка поступово ускладнює умови пошуку невідомого способом міркувань. На початку цієї черговості був розташований підвид вказаного пошукування, в межах якого такий спосіб є домінуючим, а у фіналі – підвид, у якому спосіб міркувань демонструє своє повне без-

силля. У результаті отримуємо трирівневу структуру:

а) невідоме шукане спочатку становить поняття теорії, яка організує мислення суб’єкта. Такому пошуку невідомого навчають шляхом постановки освітніх завдань, а сам пошук здійснюється дискурсивно, на фундаменті знання законів теорії, тому його знаряддями є формально-логічні судження та умовиводи, що задаються вимогами категорійної системи;

б) невідоме відшукуване лише умовно підводиться під поняттєве поле теорії на основі розглянутої структурної чи функціональної (в термінології В. О. Моляко [57; 58]) подібності між сукупністю його ознак і цим поняттям. Пошук такого невідомого уможливується шляхом дискурсивно-інтуїтивного міркування за аналогією, його знаряддями також є судження та умовиводи, а суб’єктами і предикатами – аналоги понять-оригіналів і властиві цим аналогам ознаки;

в) усвідомлене існування невідомого шуканого досягається лише за сукупністю емпіричних його проявів та очевидної неможливості підведення її під будь-яке поняття однієї з відомих теорій. Іншими словами, таке шукане принципово невідоме, тому його виявлення ведеться інтуїтивно.

Наблизитися до розуміння того, в чому полягають особливості способів ведення пошуку невідомого в межах кожного з його підвидів та обґрунтувати, чим визначається вибір використовуваних мисленням його знарядь, дозволить широко застосовувана у побуті приказка: “Якщо знаєш, що шукаєш, то навіщо це шукати, а якщо не знаєш – то, як це знайдеш?” Поставлені в ній питання наочно ілюструють існування відмінності в організації “пошуку” невідомого залежно від того, що мається на увазі під невідомим: об’єкт пошуку, або його спосіб. Зокрема, перша частина приказки самою постановкою питання “навіщо?” вказує на те, що невідоме насправді відомо ще до початку організації пошукування. Це – одне з понять теорії, що організує мислення. У навчальних завданнях таке невідоме чітко визначається як те, що потрібно знайти. Сама ж постановка питання виключає можливість виходу пошуку за межі категорійної парадигматики, зводячи його до рівня вправи з удосконалення вміння мислити теоретично. Участь у ньому свідомості характеризується знанням законів теорії та використанням логічних суджень і дедуктивних умовиводів як психологічних знарядь мислення, віра в уні-

версальність яких підкріплюється висновками, що підтверджують положення теорії. Натомість друга частина приказки самою постановкою питання “як?” указує на те, що в умовах крайньої невизначеності об’єкта пошуку (невідомого загалом) відшукуваним виступає вже не сам об’єкт, а спосіб організації його пошукування. Зрозуміло, що за цих обставин вести таке пошукування невідомого об’єкта методом дедукції неможливо. Це ставить мислення перед загадою, коли треба віднайти як спосіб організації пошуку, так і психологічні знаряддя його реалізації. Уявлення про особливості здолання цих перепон пов’язуються, як правило, із внутрішньотеоретичними міркуваннями, провідну роль у яких відіграє особистісне Я-джерело.

Найбільш задовільне пояснення того, яким чином особистісне осереддя людини бере участь у переборенні цих загат, на нашу думку, можна отримати, слідуючи під час вивчення особливостей організації пошуку невідомого *принципу єдності свідомості і діяльності*, що, як відомо, вперше свого часу обґрунтований С. Л. Рубінштейном. Це дозволить підійти до розгляду об’єкта пошуку як до об’єкта розумової дії, а до способу організації самого пошукування як до способу розумової дії, або як до сукупності операцій з його реалізації. У результаті знання природи розумової дії, отримане завдяки зусиллям таких видатних представників діяльнісного підходу, як П. Я. Гальперін, А. В. Запорожець, О. М. Матюшкін, Н. Ф. Талізін та ін. [21, с. 140], дозволить не просто зафіксувати участь особистісного світу в способі розумової дії, але й уможливить чітке позначення його місця у структурі цього способу. Так, через те, що дія, так само як її спосіб, становить єдність її власних відображувального і виконавчого компонентів, неважко зрозуміти, що місце усвідомлення суб’єктом того, що і з якою метою він це робить, знаходиться у відображувальному складникові дії. Це врешті-решт відповідає фундаментальному положенню про відображення властивостей об’єкта дії у принципі дії.

Повертаючись до запропонованої нами відмінності у способах розумових дій, яка виявляється в крайніх умовах реалізації пошуку невідомого, висновуємо для нас очевидне: в умовах однієї крайності, коли об’єкт розумової дії є невідомим загалом, спосіб розумової дії вимагає операційного вдосконалення через задіяння особистісних ресурсів людини, а в умовах, коли шуканим є поняття

теорії, то в удосконаленні цього способу дії просто немає потреби. Зазначені крайності у способах розумових дій пояснюють збережене до цього часу мирне співіснування прийнятих у радянській психології двох протилежних поглядів на природу способу дії. Одна, яка виходить із визнання відображувально-регуляторної природи будь-якого психічного явища, розглядає дію як нерозривну єдність відображального і виконавчого компонентів, тоді як інша розглядає спосіб дії винятково як виконавчу частину дії, тобто як іншу, окрему його складову [21, с. 139]. За словами О. М. Леонтьєва, у цьому випадку розумова дія “безпосередньо” співвідноситься із зовнішніми умовами, які стали її витокami, і тому є “безсуб’єктною”, себто незалежною від проявів людської суб’єктивності. Інакше кажучи, способи дії “вже не містять у собі нічого, що йде від суб’єкта, від особистості. Вони відтворюють тільки співвідношення структури дій, що відповідають предметним відношенням...” [48, с. 21].

Пропоноване нами пояснення співіснування двох пошукових способів пізнання полягає в тому, що перший пояснює ситуацію активізації розумових дій, коли шуканим є загалом невідоме, а другий відповідає випадку, коли таке відшукуване становить поняття теорії. Індикатором усвідомлення обмеженості безсуб’єктного способу розумової дії є оприявлені під час аналітичного обґрунтування формальні суперечності, по-грецьки – *антиномії*. Найчастіше в ролі об’єктів уваги дослідників виступають антиномії, що виникають у результаті зіткнення понять теорії з фактами емпірії. Здебільшого вони виникають за другого підвиду пошукування, коли шукане невідоме лише умовно й підводиться під одне з понять будь-якої теорії. Називаються вони *епістемологічними*. Рідше зустрічаються чисто формальні антиномії: між поняттями різного рівня однієї теорії і тими поняттями, які перебувають в контрадикторному відношенні щодо однорівневих понять конкуруючих теорій.

Причина виникнення антиномій у межах самої теорії між поняттями різного рівня, незважаючи на те, що теорія побудована у чіткій відповідності до вимог формальної логіки, криється в недосконалості самої логіки, яка постає як певний спосіб організації окремих елементів її змісту, що входять до складу думки. Ця недосконалість породжується фундаментальною особливістю формальної логіки – підміною сукупностей подібних предметів

дійності класами тотожних понять – і виявляється в умовах тотального домінування категорійного мислення, котре спирається на аналітичне доведення положень теорії і використовує за психологічні знаряддя логічні операції судження та умовиводи. Як правило, такі антиномії виникають у випадках першого підвиду пошукування невідомого, коли шукане невідоме являє собою поняття теорії, що організує мислення суб'єкта пізнання. На можливість виникнення таких антиномій у процесі аналітичного обґрунтування істинності стверджуваного вказував ще Зенон Елейський [20; 39; 40]; вони були безвідмовною зброєю софістам, які дозволяли собі залишати в дурнях логічно міркуючих догматів; їх використовував у своїй завуальованій іронії Сократ; вони надавали особливого шарму інтелектуальним знахідкам Еразма Роттердамського [54]; їх класифікації приділяв велику увагу Кант [42; 43; 91]; вони до цього часу є свідченням геніальності Пушкінських епіграм.

Антиномії між однорівневими поняттями двох конкуруючих теорій виникають за умова пошуку невідомого загалом, тобто у ситуації третього підвиду пошукування, коли вся сукупність емпіричних проявів невідомого не піддається раціональному осмисленню, а різні її фрагменти, розглянуті окремо, можна умовно відносити до протилежних понять різних теорій. Виникнення таких антиномій зумовлено спочатку через те, що вихідні положення теорій приймаються як аксіоми, себто бездоказово, на віру.

Виникнення антиномій в описаних нами умовах монополії категорійного мислення (перший спосіб пошукування) служить сигналом, що вказує на обмеженість і недосконалість його знарядь, якими є розумові операції судження та умовиводу. Усвідомлення цієї обмеженості призводить до того, що за крайньої невизначеності об'єкта пошуку, коли він постає як цілком невідоме (третій спосіб пошукування), категорійне мислення як “безсуб'єктний” спосіб розумової дії втрачає право на монополію, а його знаряддя позбавляються можливості претендувати на винятковість та універсальність. У цьому разі спосіб розумової дії вимагає, як уже говорилося, вдосконалення, що реалізується шляхом відображення властивостей повно невідомого об'єкта дії у принципі дії за допомогою активізації операційної складової мислення. Виступаючи у ролі повноцінного учасника розумового процесу, ця складова обмежує монополію категорійного

мислення, зберігаючи за ним функцію складової інформаційного гатунку, що підлягає операційному переоформленню. Хотілося б зауважити, що захоплення таким переоформленням загрожує протилежними крайнощами – повним ігноруванням аналітичного обґрунтування, що також неприпустимо. Прояв цієї крайності має місце тоді, коли аналітичний логіці категорійної складової протистоїть розуміння невідомого, що оприявнюється у вигляді заснованої на гіркому досвіді аксіоми суспільної свідомості. Як наочний приклад такого прояву може бути розглянута Біблійна фраза: “Шлях, устелений добрими намірами, веде в пекло”. Категорійне мислення, у засновках якого перебувають правила аналітичної логіки міркувань, організовує її розуміння, фундоване на тому, що буквально кожному із черговості простих суджень властива доброякісність. Ці правила не допускають можливості корекції жодного із простих суджень, породженої міркуваннями, що виходять за межі суб'єктно-предикативних. Дозволимо собі нагадати, що просте судження являє собою розумову операцію, яка виконується за правилами формальної логіки. Воно має один суб'єкт **S** та один предикат **P**:

S є **P**, де:

S – намір;

P – притаманна йому властивість (доброякісність);

є – зв'язка.

Формальна логіка, вимогам якої підпорядкована категорійна складова мислення, виходить з того, що черговість реалізації всіх добрих намірів, безумовно, повинна привести до позитивного результату. Цього вимагають її правила, відповідно до яких кілька простих суджень можна об'єднувати у складне судження за умови, що в результаті цього об'єднання суб'єкт складного судження, як і його предикат, становитимуть єдине поняття. Іншими словами, прості судження про те, що кожний намір є добрим: **S1** є **P1**; **S2** є **P2**; **S3** є **P3** і т. ін., можна об'єднати у складне судження:

S є **P**,

якщо під **S** розуміти **S1**, або **S2**, або **S3** і т. д., а під **P** розуміти **P1**, або **P2**, або **P3** і т. ін.

Задля справедливості підкреслимо, що у випадках, коли інтуїція підказує, що існує якась перешкода до об'єднання суб'єктів чи предикатів простих суджень в одне поняття, формальна логіка, поєднуючи прості судження у складне, оцінює його як умовне [65]. Однак при домінуванні категорійної складової мис-

лення ці перешкоди здебільшого ігноруються і залишаються в логічному залишку (резидумі).

На відміну від категорійної складової мислення його операційна складова відображає вплив обставин, що перешкоджають реалізації намірів, проігнорованих формальною логікою, і зумовлюють переоцінку кожного з них на протилежну модальність. Урахування цих обставин, що складається в своєрідну логіку збігу обставин, не пройшло повз увагу філософів ще за часів Античності. Скажімо, було виявлено, що у процесі формування і формулювання складного судження між простими його інваріантами як складовими частинами виявляються також й інші зв'язки, ніж суб'єктно-предикативні. Саме існування цих зв'язків і визначало зазначені нами обставини, які, незважаючи на вимоги формальної логіки, перешкождали поєднанню простих суджень у складне. Найбільш успішною у плані розробки способу організації змісту мислимого, що враховує ці обставини, виглядала, конкуруюча з Аристотелем, так звана Мегарсько-стоїчна школа, заснована Евклідом [69; 70; 71; 81]. Створюваний нею підхід дозволяв урахувувати зв'язки між простими судженнями, що недоступні формальній логіці, тобто інші зв'язки, ніж суб'єктно-предикативні. Логіка мегарців приділяла їм особливу увагу. Доказом істинності складного судження у цій логіці була не операндність, себто не суб'єктно-предикативний зв'язок між складаючими його простими судженнями або операндами, як це має місце у силогістиці Аристотеля, а операторність (власивість), що відображає існування якогось іншого зв'язку, що існує між простими судженнями-операндами.

Повертаючись до наведеного нами прикладу, що ілюструє можливість негативних наслідків реалізації добрих намірів, окремо зауважимо, що операторність, породжувана різними комбінаціями операторів, відображає зовсім не мудрість у цілому, а лише ту її складову, яка закликає до обережності та застерігає від помилок, до яких може призвести фанатична віра в універсальність категорійного мислення. Справжня ж *мудрість* полягає в реалізації узагальнення більш високого рівня, що відображає єдність протидіючих одна одній крайностей в організації способу розумової дії, кожна з яких виходить з урахування різних зв'язків, передусім формально-логічних, що зумовлюють очікування раю, і зв'язків, що породжуються комбінаціями ситуативних опера-

торів, які зумовлюють потрапляння в пекло. Для досягнення єдності цих крайностей потрібно розв'язати дві суперечності: між взаємонесумісними конкретними способами розумових дій і між конкретним та абстрактним. Останнє протиріччя виникає через те, що, з одного боку, підйом на більш високий рівень узагальнення вимагає відволікання від різноманіття конкретики, з іншого – призводить до розриву зв'язку між узагальненням і конкретною даністю. Розв'язання цієї суперечності, що є умовою підйому мислення на більш високий ступінь узагальнення, уможливується завдяки врахуванню складної природи розумової операції абстрагування, котра характеризується протилежними крайностями свого прояву. Одна з цих крайностей – це абстрагування-відсікання менш загальних ознак зафіксованої конкретики. Інша крайність – це абстрагування-виявлення більш загальних ознак конкретності світу, тільки вже іншої – абстрактної, яка не має аналогів з уже відкинутою. У нашому випадку відрізненими є відповідно суб'єктно-предикативні ознаки операндності та існуючі між простими судженнями-операндами риси, а виявленими – перебуваючі за межами цих обох міркувань ознаки якогось конкретного прояву абстрактної свідомості.

У такий спосіб отримуємо своєрідний механізм підйому узагальнення на більш високий ступінь, що повно відповідає принципу “сходження від абстрактного до конкретного” у мисленні. Більше того, його пояснення сприяє розумінню самої суті *принципу теоретичного пізнання*, формулювання якого містить у собі суперечність, оскільки підйом, зазвичай, асоціюється зі сходженням від конкретного до абстрактного, а не навпаки. Вирішити вказану суперечність дозволяє знання все тієї ж складної природи абстрагування, однією з крайностей прояву якої є виявлення у процесі підйому мислення на більш високий рівень узагальнення принципово нової, власне абстрактної, конкретики.

Свідченням того, що узагальнення, отримане шляхом розв'язання суперечності, є узагальненням більш високого ступеня, тобто більш змістовним (за термінологією В. В. Давидова [36]), є його зміст, який стає доступним розумінню, заснованому на єдності його взаємонесумісних підстав. Ретельне вивчення діалогів Сократа дає підстави розглядати їх як переконливі ілюстрації реалізації таких узагальнень шляхом (способом) розв'язання

суперечностей. Так, у діалозі “Гіппій Великий” цим загальним виявилось таке явище свідомості, як “прекрасне”, в діалозі “Протагор” – “чеснота”, а в діалозі “Гіппій Менший” – “справедливість”. Вочевидь до реалізації подібних узагальнень привела Сократа ідея як психологічне знаряддя його мислення, що сформульована відповідно до структурних вимог антиномічного протистояння і призначена бути діяльним початком шляху пізнання, логіка якого підпорядковується вимогам діалогу між цими полярними протилежностями.

Нам видається, що цим вимогам відповідають розроблені ще в Античні часи такі психологічні знаряддя мислення, як: 1) “Апорія” (ускладнення), висвітлювана Аристотелем як вид антиномії; 2) “Тріада” як єдність тези, антитези і синтези, пропонована Юном з Хіос у V ст до н. е. і, власне, 3) “Ідея”, обстоювана Платоном як зв’язок між членами антиномії, як взаємозаперечні погляди на один і той же об’єкт [63; 69; 70].

У Новий час судження, істинність яких відповідає структурним вимогам операндності, що може бути обґрунтована дедуктивно, І. Кант називав аналітичними або пояснювальними. Він вважав, що такі судження не потребують свідомств досвіду, тобто є апріорними [42; 43]. Проте повз його увагу не могло пройти існування підтверджених досвідом емпіричних фактів, які унаслідок у явищі деякі властивості, незважаючи на те, що довести цю наявність не видається можливим. Прекрасно усвідомлюючи цей недолік аналітичних суджень, Кант підкреслював, що у процесі пізнання зв’язок між явищем і його властивістю може бути встановлений за допомогою іншої розумової операції, яку він називав *синтетичним судженням*. Такі судження поєднують явище з властивістю, формально йому не притаманною, і яка не може бути вилучена аналізуванням. Базою, яка визначає істинність цих суджень, є усвідомлення суб’єктом не формального, а природного зв’язку явища і властивості, існуючої у вигляді таких її проявів, як причина і наслідок, дія і протидія, перехід кількості у якість. Можна стверджувати, що істинність синтетичних суджень зумовлюється їх відповідністю функціональним вимогам операційності. Цікаво, що вітчизняна філософія, будучи озброєна знаннями положень гегелівської діалектики [32], знайшла у собі потугу відійти від різких звинувачень Канта в абсолютизації даних ним визначень аналі-

тичних і синтетичних суджень й оцінила значення його поглядів на природу мислення як спробу обґрунтування нової, власне діалектичної, логіки [5; 31; 41; 91]. Ця логіка передбачає ігнорування вихідних аксіом, постулатів, визначень і правил формулювання мислимого, пропонованих традиційною формальною логікою. Іншими словами, вона відмовляється від механічного виведення узагальнень шляхом використання суто формального аспекту аргументацій, а вдається до пояснення природного зв’язку між явищами та його ознаками, задіюючи судження, які відображають їх змістовну сторону.

Крім описаних випадків надання змісту мислимого тієї чи іншої форми, практика пізнання почасти рясніє випадками, коли існування природного зв’язку не вдається підвести ні під логіку операндності, ані під логіку операторності. Істинність мислимого тут, наслідуючи філософування стоїків, прийнято відносити до так званої пізнаваної чи пізаної істинності. На значення реалізації мислення у формі такої істинності вказував Ляйбніц [44; 49; 55; 59; 64; 90], віддаючи належне “істинам факту” порівняно з “істинами розуму”; саме її мав на увазі Д. Юм, який звеличував “стан справ” над “відношенням ідей” [60].

На початку XIX століття Гегель створив нове вчення про пізнання, засноване на організації окремих елементів змісту мислимого, що об’єднує в собі протидіючі один одному істини шляхом синтетично осяжної їх єдності. Для цього він підпорядкував логіку формування та формулювання понять і суджень, *триступеневій схемі*: теза, яка заперечується антитезою і яка, своєю чергою, заперечується синтезою. Ця схема ілюструвала відкритий ним закон “заперечення заперечення”, відповідно до якого *синтез* складається з послідовності таких розумових актів: а) заперечення результату першого заперечення, б) збереження нескороминущого змісту в результатах першого і другого заперечень, в) часткове відновлення того, що знімалося першим запереченням, в) підйом на новий рівень розвитку [61, с. 247-250]. Як бачимо, головним у такому трактуванні Гегелем мислення було те, що синтез поєднує в собі деякі риси попередніх (полярних, супротивних) ступенів розвитку [32], що пояснює розуміння ідеї як суперечливої, вищої точки розвитку знання, котре переходить у свою протилежність. Нам видається, що ця триступенева схема просування

пізнання є наочною ілюстрацією того, яким чином здійснюється процес формування і формулювання ідеї як діяльнісного джерела пізнання. І справді, із самого початку має місце зіткнення двох взаємонесумісних “безсуб’єктних” способів розумових дій, що призводить до виникнення антиномії, де полярностями чи сторонами якої є:

1. ТЕЗА як певна черговість розумових операцій, які здійснюються відповідно до законів і правил формальної логіки:

Пт є Аа, де:

Пт – дифінієндум тези, або означене тезове поняття (рай), дифінієнс якого, або його визначуване тезове поняття, що має дві ознаки:

А – явна ознака визначеного поняття;

а – прихована ознака визначуваного тезового поняття, логічний залишок, резидум, від якого відволікається дифінієнс при визначенні дифінієндуму.

2. АНТИТЕЗА як певна черговість розумових операцій, здійснюваних за правилами формальної логіки, що призначена для заперечення тези:

Па є неАх, де:

Па – дифінієндум антитези, або означене антитезове поняття (пекло), дифінієнс якого, або визначуване антитезове поняття, також поєднує в собі дві ознаки:

неА – ознака визначуваного антитезового поняття (дифінієнса), утворена внаслідок переходу дифінієнса тезового поняття А в протилежність контрадикторного типу;

х – ознака ситуативних міркувань, що відображають позитивний зміст дифінієнса антитезового поняття, який протистоїть логіці тези **Пт**.

3. Формальне протиріччя ставить мислення перед необхідністю удосконалення способу подальшої розумової дії. У триступеневій гегелівській схемі це удосконалення завершується формулюванням СИНТЕЗИ – формально-логічної розумової операції, призначеної для об’єднання ТЕЗИ й АНТАТЕЗИ. СИНТЕЗА – це єдність синтезу і, так званого, *зняття*. Синтез формально-логічно поєднує в одному ключовому понятті синтезу дифінієнс тези **Аа** і дифінієнс антитези **неАх**. Під зняттям мається на увазі гегелівська операція “заперечення заперечення”, функціональне призначення якої полягає в усуненні формальних надлишків категорійного мислення, що виявляються, зокрема, у вигляді ігнорування (заперечення) антитезою прихованої ознаки тези **а** (логічного залишку). Зовні синтеза постає так:

Пс є ВАнеАхС, де:

Пс – дифінієндум синтези, або означене синтезове поняття (будь-що буває), дифінієнс якого поєднує у собі п’ять ознак:

В – прихована ознака визначуваного синтезового поняття, утворена внаслідок зняття заперечення з прихованої ознаки тезового поняття **а** (логічного залишку);

А – ознака визначуваного тезового поняття;

неА – ознака визначуваного антитезового поняття;

х – ознака наявності ситуативних міркувань, що фіксують позитивний зміст дифінієнса антитези;

с – ознака, яка нічого не виражає на рівні об’єктної логіки, але вказує на підйом мислення і водночас на більш високий рівень узагальнення.

Неважко помітити, що триступенева схема удосконалення методу розумової дії формується у процесі діалогу двох “безсуб’єктних” способів розумових дій, який визначає використання особистісного Я-джерела, що призводить до підйому мислення на більш високий рівень узагальнення. Саме цей діалог дозволяє виявляти зв’язки між цими протилежними способами розумових дій, які, з точки зору аналітичних підстав кожного з них, уявляються несуттєвими, безглуздими й навіть абсурдними.

Практика розвитку людського пізнання переконує, що у пошуках знарядь, що дозволяють мисленню підніматися у своїх узагальненнях шляхом розв’язання суперечності між способами організації пошукування невідомого, була розроблена більш досконала логіка – *математична*. Вона дозволила мисленню, не відмовляючись повністю від використання силогістичних умовиводів, поповнити арсенал власних знарядь символічними позначеннями і формулами й урешті-решт керуватися вдосконаленими логічними правилами фіксування понять. Вищим досягненням математичної логіки стало надання мисленню можливості використовувати так звані *метатеоретичні прийоми*. “Мета” (з грецької – після, за, позаду) означає, що це теоретичні прийоми, які досліджують структуру, методи і властивості певної попередньої теорії з метою встановлення меж царини її застосування, а також способів виведення нових понять і доведення істинності її тверджень. Застосування метатеоретичних прийомів називається в математиці консервативним розширенням теорії. Згідно з А. А. Ткаченком, останнє у системному його розгляді фактично являє собою організацію мислення на рівні, що функціонує за законами діалектичної логіки [81].

Раніше нами доведено, що використання діалектичної логіки як способу організації окремих елементів змісту мислення, що розвивається відповідно до принципу триєдності традиційної елементарної логіки, математичної

логіки і діалектичної логіки, уможливорює розвиток самого цього мислення суголосно методу “сходження від абстрактного до конкретного” [69; 70; 74; 75; 81]. Цей підхід відображає методологічні принципи пізнання природи, суспільства і мислення, головним з яких є принцип розвитку, а вирішальним в осмисленні сутності досліджуваного явища – принцип єдності і боротьби протилежностей [32].

Метод, який дозволяє сформулювати і сформулювати ідею шляхом одночасного прийняття до осмислення об’єкта деяких рис і сторін його старого бачення та ознак нового, більш змістовного його бачення, ще до Гегеля був розроблений Г. Фіхте [28; 29]. Останній не відокремлював мислення від діяльності особистості, тому критикував погляди Канта на провідну роль знеособлювальної категорійної систематизації мислення. Саме Фіхте вказував на участь у мисленні “особистісного джерела”, яке виявляється в діях відносно вдосконалення Я (свідомості людини), відкриває перед ним можливість збагачувати власну змістовність ознаками розвитку об’єкта осмислення. Це збагачення, відповідно до його поглядів, здійснюється шляхом прирівнювання і поєднання протилежностей як результуючий підсумок “набуття” (в термінології Фіхте) за “принципом засновку”. “Цей принцип дозволяє ототожнювати протилежності в одній ознаці **X**, він уможливорює розрізнити однакове... У випадку, коли ми прирівнюємо протилежності, **X** буде іменуватися засновком відношення; коли ж ми розрізняємо однакове, то **X** постає засновком відмінності” [28, с. 113]. Наочною ілюстрацією потреби наслідування цьому принципу при вдосконаленні способу розумової дії може бути розглянута вище біблійна мудрість, у якій така ознака “шляху”, як “будь-що буває” має відношення як до позитивного, так і до негативного його завершення.

Для теоретичного оформлення своєї концепції і свідомого її використання Фіхте розробив метод *тріадичних умовиводів*. Його суть становить затребувана практикою дискурсивна форма “ап’рорних синтетичних суджень”, реалізація яких здійснюється винятково завдяки інтуїтивно визнаній єдності тези, антитези і синтези. Фіхте виходить з переконаності в тому, що мислення невіддільне від діяльності особи, де синтеза – синтетична дія, тобто “дія, за допомогою якої протилежності урівнюються одна до одної..., пов’язуються разом [28, с. 113-114]. Він розглядав тезу, антитезу і син-

тезу як судження – тетичне, антитетичне і синтетичне, – з яких не аналітичним шляхом й формується тріадичний умовивід. Правила і закони виведення тріадичних умовиводів розроблені А. А. Ткаченком [81, с.124]. Формально досягнення цієї єдності вищеназваних суджень може бути відображено почерговою вже відомих нам формул: **Пт є Аа** (тетичне судження) – **Па є неАх** (антитетичне судження) – **Пс є ВАнеАхС** (синтетичне судження). Кожне з цих суджень категорично свідчить про наявність у цих суб’єктів ознак, виведених не аналітичним шляхом. У тезі – це **а**, в антитезі – їх дві, це **неА** і **х**, а в синтезі їх уже п’ять – це **В, А, неА, х, С**. Завдяки їх включенню кожне судження виступає елементом удосконалення тріадичного умовиводу як знаряддя мислення, що дозволяє відображати розвиток об’єкта осмислення у формі єдності його крайніх проявів. Вважаємо, що тріадичний умовивід доречно розглядати як триетапну розумову дію, яка вдосконалює менш досконалий спосіб розумового діяння, яким є формально-логічний умовивід. Саме це вдосконалення здійснюється, висловлюючись мовою А. В. Брушлинського, шляхом “виділення в регуляторному компоненті дії змісту, не зведеного до його орієнтувально-регуляторної основи” [21, с. 140]. Подібність між незведеністю виділеного в експериментах цього відомого психолога змісту до його орієнтувальної основи і незведеністю змісту тріадичного умовиводу до змісту формально-логічного умовиводу для нас очевидна.

З урахуванням сказаного підкреслимо, що мислення у процесі формування і формулювання ідеї бачиться нами як діалог двох взаємосуперечливих понять, які спираються на принцип детермінізму категорійної парадигматики, результатом якого є усвідомлення полярно протилежної сутності невідомого, що вимагає залучення операційних засобів мислення, котрі б дозволили йому розв’язувати формально-логічні суперечності. Це означає, що відповідно до вимог діалектичного підходу зіткнення двох категорійних складових мислення, які беруть свій початок з кантівського розуміння логіки науки як способу родовидової організації мислення, дозволяє у процесі повно невідомого пошуку лише сформулювати і сформулювати посилення, що являє собою формальне протиріччя. Для його з’ясування потрібне задіяння операційних засобів, що дають змогу не просто розглядати формальне протистояння двох логік як парадокс,

як ситуацію глухого кута, як нерозв'язну проблему, а як форму, що дозволяє побачити в ній перспективу побудови конструкції, яка формалізує логіку діалогу двох логік, або так звану *діалогіку*. Термін “діалогіка” і змістовне його наповнення запозичені нами з робіт В. С. Біблера [13; 14; 15], Г. Я. Буша [23], і Р. Й. Павіленіса [62], а формалізація сутнісного формату діалогіки до рівня теорії діалектико-логічного доказу пов'язується нами з іменами Ф. Кумпфа, З. Н. Оруджева [38; 47] і А. А. Ткаченка [81].

Діалогіка як своєрідна *логіка діалогу* двох думок, двох підходів, двох концепцій, докорінно відрізняється від тієї організації мислення, яка диктується формальною логікою. Вона оперує не формально-логічними, а діалектико-логічними поняттями, особливість яких полягає в тому, що суперечність між двома логіками, які виконують функції тези й антитези, розглядається як позитивно значуща. Діалогіка – це самобутня логіка діалогу, в якій наявність суперечності оцінюється не як показник неспроможності теорії, а як форма постановки проблеми, що уможливорює перетворення предмета теорії в об'єкт осмислення. Вона передбачає осмислення невідомого через оптику протиріччя між взаємозаперечними лінзами його розуміння. Використання *діалогіки як принципу організації мислення*, а тріадичного умовиводу – як психологічного знаряддя реалізації його органічної діалогічності, дозволило нам розглядати її як форму відображення суті невідомого. З урахуванням особливостей цієї логіки діалогу А. А. Ткаченко розробив принципово новий вид доказу – *діалектико-логічний* [81], теорія якого, на жаль, ще не отримала широкої популярності, незважаючи на те, що дозволила її автору знайти спосіб дискурсивного виведення сутності невідомого, використовуючи метод “сходження від абстрактного до конкретного” у мисленні. Ця теорія надала йому змогу переконливо проілюструвати, що інтуїтивна орієнтація на цей метод непримітно присутня і в силогістиці Аристотеля [2], і в трансцендентальній логіці Канта [42; 43], і в діалектиці Гегеля [32], і в економічній теорії Маркса [53]. У кожній з цих форм організації змісту мислимого результатом пізнання невідомого поставала його сутність, що розглядається діалектикою як категорія, що відображає єдність і взаємне виключення його протилежних сторін. Осягалась вона засобами внутрішньої форми мислення кожного з них, недоступними

свідомості. Для того щоб це осягнення стало доступним свідомості, кожен з авторів розробив свій спосіб вираження власної внутрішньої форми мислення за допомогою знарядь зовнішньої форми. Ці знаряддя неодмінно включали в себе операційні можливості формальної організації змісту мислення, максимально наближені до його діалогічної природи. Говорячи про цю природу мислення, варто уточнити, що мається на увазі не безрезультатний діалог, котрий не дає можливості мисленню вийти з формального глухого кута, у який воно потрапляє через протилежні тлумачення невідомого, що склалися завдяки наданню змісту мислимого взаємнесумісних зовнішніх форм. Розглядається взаємозбагачувальний діалог між зовнішньою формою мислення, обмеженою вимогами його категорійного структурування, і вільною від цих вимог його внутрішньою формою, яка розгортає пізнання шляхом використання власних операційних переваг. Під взаємозбагаченням нами розуміється вдосконалення обох форм мислення через канал їх взаємного впливу. Скажімо, внутрішня форма, яка не має змоги реалізуватися, окрім як за допомогою знарядь зовнішньої форми, збагачує зміст останньої прийомами організації контексту, що дозволяє вказувати на зв'язки більш значущі, ніж суб'єктно-предикативні. Зі свого боку, зовнішня форма сприяє вдосконаленню шляхів перетворення внутрішньої форми (у термінології М. І. Жинкіна [39; 40] і О. М. Соколова [80] – “згортання”), створенню граматичних і стилістичних конструкцій, які використовуються нею, розширюючи тим самим можливості внутрішньої форми відображати мислиме невербально.

Кожна з цих форм мислення, крім усього, також становить єдність протилежностей – абсолютної форми та форми відносної. *Абсолютною* форма мислення називається так через її незалежність, безумовність і безвідносність стосовно будь-яких умов існування буття, так само як і до особливостей моделювальних його теоретичних підходів. Вона може слугувати формальним матеріалом для вираження невідомого, перетворюючи його у відоме, спираючись лише на свої власні закони. *Відотною* іменується форма мислення, яка, на підставі інтуїтивного розгляду структурної чи функціональної аналогії між ознаками невідомого та характеристиками чогось відомого, організовує осмислення цього невідомого шляхом запозичення принципів перебігу осмислення відомого. При цьому оцінка мож-

ливості такого запозичення обґрунтовується як кількісно, так і якісно. Кількісна сторона такої оцінки здійснюється шляхом використання коефіцієнтів співвіднесення масштабів оригіналу та аналогу, якісна – виражається невербальними засобами зовнішньої форми й осягається опосередковано. Наприклад: “*За битого двох небитих дають*”. Очевидно, що функціональна аналогія осмислюється завдяки усвідомленню користі, яку здобувають з поразок, що призводить до зміни статусу “битого”. Це розуміння реалізується засобами внутрішньої форми і наявне у свідомості у згорнутому вигляді, не вимагаючи вербалізації.

Спостереження за особливостями діалогу між внутрішньою і зовнішньою формами мислення дозволили нам виділити почерговість із трьох різних за способом вираження внутрішньої форми засобами зовнішньої, розумових операцій, використовуваних самим потоком мислення у процесі формування і формулювання ідеї. Кожна з цих операцій – це явище діалогічної суті мислення на тому й тому етапі цього процесу [69; 70].

На першому етапі засновком судження про наявність ознаки невідомого предмета є передбачення подібності між цим предметом і якимсь відомим предметом, а способом вираження внутрішньої форми засобами зовнішньої – метафоризація мислимого. На другому таким засновком щодо судження про ненаявність цієї ж ознаки у невідомого предмета було передбачення відмінності між цим предметом і тим самим відомим предметом, а способом вираження внутрішньої форми – невербалізоване заперечення раніше передбаченої подібності, або іронізування над нею. На третьому, заключному етапі, засновком судження про наявність у невідомому предметі ознаки, що поєднує в собі схожість і відмінність його з відомим предметом, є усвідомлення невідомого предмета як діалектичної єдності його крайніх проявів. Отож, способом вираження внутрішньої форми мислення засобами зовнішньої форми тут постає надання одночасному розгляду схожості і відмінності *форми парадоксу* [69-78]. Окремо зауважимо, що вибір такого парадоксального за формою засновку судження здійснений відповідно до відкритого Г. Фіхте, і раніше згаданого нами “принципу засновку”, згідно з яким одна ознака дозволяє як урівнювати протилежності, так і знаходити відмінність в однакових даностях.

Кожна з цих розумових операцій, так само як і їх почерговість у цілому, наочно ілюст-

рують: а) психологічні механізми реалізації мисленням процесу вдосконалення способу розумової дії; б) умови, що дозволяють здійснювати це удосконалення, а також в) використовувани з метою його реалізації способи формулювання змісту мислимого. Так, процес реалізації зазначеного вдосконалення являє собою почерговість розв’язання суперечностей між тетичним, антитетичним і синтетичним судженнями, завдяки чому здійснюється категорійно неприпустиме злиття в єдину розумову дію суджень про притаманність предметам деяких ознак із судженнями, які заперечують цю притаманність, а після цього – із судженнями, котрі встановлюють характерність предметам ознак єдності визнаного і заперечуваного. Умовою реалізації цього згармонювання є діалоги – зовнішній, що організовує протистояння тез, і внутрішній, що знімає це протистояння шляхом актуалізації операційної складової мислення і використання у ролі її засобів, властивих кожному етапу, способів формулювання змісту мислимого. До цих методів належать доступні розумінню варіанти вираження змісту внутрішньої форми мислення засобами зовнішньої.

Завданням першого етапу процесу вдосконалення розумової дії є формування і формулювання ідеї метафорично, тобто на фундаменті розширення референційних меж старої зовнішньої форми для позначення того, що мається на увазі внутрішньою. Вирішальною умовою *метафоризації* мислимого постає наявність ознак подібності між невідомим і відомим, що дозволяє передавати зміст внутрішньої форми за допомогою аналогії. Метафоризація мислимого розглядається нами як розумова операція виявлення діалогічної суті мислення у вигляді демонстрації позитивного ставлення до пропонованої можливості втілення внутрішньої форми мислення засобами зовнішньої. Провідну роль в організації такого ставлення відіграє категорійна складова мислення [68; 69]. Спроби формувати і формулювати ідею у такий спосіб досить поширені в науковому пізнанні [1; 35] головно через легкість інтерпретації об’єкта осмислення. Однак, як впливає зі змісту наших робіт [68; 69; 70], будь-яка спроба формування і формулювання ідеї метафорично не несе в собі належної новизни, оскільки здійснюється винятково за аналогією з принципами і законами функціонування відомого. Якщо протидіючі зручному унаочненню елементи новизни в осмисленні об’єкта не зможуть протягом три-

вало го часу відтіснити приховану в метафорі умовність означуваного, то пошук ознак “невідомого загалом” утратить свій сенс. Тут прикладом може послужити термін “механізм” мислення, наочність якого майже звела нанівець усвідомлення його умовності, що протягом багатьох років заважало і продовжує заважати психологічній громадськості повною мірою оцінити переваги запропонованого А. В. Брушлінським [21; 22] терміна “процес”.

Завданням другого етапу вдосконалення розумової дії є демонстрація критичного ставлення до можливостей старої зовнішньої форми передавати зміст внутрішньої форми через очевидну помилковість осмислення принципово невідомого за законами відомого. Наше розуміння призначення демонстрації невідповідності мислимого означуваному гранично зближує його з функцією, яка реалізується іронією. Говорячи іронічним зауваженням М. В. Ломоносова, ми “через те, що оповідаємо, протилежне розуміємо”. До слова, уявлення про іронію як про риторичний прийом, який використовував Сократ у полеміці із софістами [62], поступово перетворилося на гру, що дає перспективу гострослову відчувати насолоду від усвідомлення власної переваги, як це має місце в Еразма [54], а потім ця насолода знайшла відображення у світогляді німецьких романтиків [33]. На відміну від цих конотацій іронізування розглядається нами як розумова операція, що феноменально виявляє діалогічну суть мислення, хоча й у вигляді демонстрації негативного ставлення до запропонованої можливості втілення внутрішньої форми мислення засобами зовнішньої. Причому тут винятку не становлять навіть випадки, коли категорійна складова мислення ще дозволяє використовувати аналогізування (коли іронізування набуває рис карикатури), ставлення до нього, проте, залишається негативним. Особливість такої зміни ставлення полягає у якісно іншій, порівняно з метафоризацією, оцінці перспективи вираження внутрішньої форми засобами зовнішньої. Виражається воно невербально і, як будь-який продукт якісного перетворення, усвідомлюється опосередковано. Іронізування демонструє функціональні межі старої зовнішньої форми, з усією очевидністю позбавляючи перспективи усвідомлення повно невідомого у поняттях застарілого категорійного апарату [68; 69; 70; 71].

Завданням заключного етапу процесу вдосконалення способу розумової дії є форму-

вання і формулювання ідеї шляхом реалізації принципово нового способу вираження відносної внутрішньої форми мислення засобами зовнішньої. Новизна цього способу полягає в тому, що, поряд з можливістю екстеріоризації тієї частини власного змісту, яка піддається формальному обґрунтуванню засобами зовнішньої форми, мислення отримує канал одночасно екстеріоризувати і ту частину свого змісту, яка, будучи організованою засобами внутрішньої форми і перебуваючи в “згорнутому” стані, це обґрунтування спростовує. Результат такої екстеріоризації оформлюється як *парадокс*. Виступаючи у вигляді закінченого знакового матеріалу, парадокс вербально відображає невідоме по суті, а невербально ідею розв’язання суперечності шляхом реалізації вирішального переходу однієї протилежності в іншу. Екстеріоризація мислимого у формі парадоксу також розглядається нами як розумова операція, що становить явище діалогічної суті мислення, за парадоксальністю зовнішньої форми якого приховується дозволений засобами внутрішньої форми діалог між взаємонесумісними логіками організації змісту мислимого. Як історичне свідчення стійкості такого способу формування і формулювання ідеї можуть бути використані парадоксальні висловлювання, за якими, на противагу їх алогічності, закріпилася оцінка “мудрі”. До прикладу: *Summum jus – summa injuria* (Вища законність – вище беззаконня); *Tacet sed loquitur* (Мовчить, але говорить); *Nascentes morimur* (Народжуючись вмираємо); *Certum, quia impossibile est* (Правильно, бо це неможливо).

Немає сенсу апелювати до принципів діалогіки, щоб зрозуміти, що за кожним з цих парадоксальних висловлювань перебуває нескінченний діалог двох логік осмислення одного й того ж фрагмента дійсності. Одна з них – це логіка міркувань, тобто логіка віднесення його до розряду “відомого” на засадах інтуїтивно оцінюваної можливості підведення сукупності його ознак під одне з понять окремої загальноновизнаної теорії. Інша логіка – це логіка об’єктивації, себто логіка віднесення його до шерегу “невідомого в принципі” на засадах усе більш чіткого усвідомлення того, що існує цілий набір ознак цього фрагмента дійсності, котрі полярно протилежні ознакам, які дозволяють підводити його під поняття будь-якої більш-менш відомої теорії. Діалог цих двох логік повно відповідний з тим, як розумів його М. М. Бахтін [9; 10; 11; 12]: він розвивається відповідно до своєї власної

логіки, що відображає прагнення зрозуміти сутність об'єкта осмислення у процесі розв'язання діалектичного протиріччя.

Оформимо діалог цих двох логік відповідно до вимог методу тріадичних умовиводів, надавши змісту протидіючих між собою несумісних думок форми або тетичного, або антитетичного суджень, а їх єдності, тобто ідеї розв'язання суперечності шляхом реалізації сутнісного переходу однієї протилежності в іншу, – форми синтетичного судження. Структура останнього буде відзеркалювати протиріччя між тетичним і антитетичним судженнями, тоді як воно саме, інтегруючи у собі ці судження в діалектичну єдність, буде виконувати функцію основного поняття нового теоретичного підходу, яке в термінології Канта має назву його вихідної категорії, а в термінології Фіхте – його засади. Насамкінець оцінимо можливості використання самого тріадичного умовиводу як психологічного знаряддя мислення при формуванні і формулюванні ідеї.

Водночас зауважимо, що припущення про те, що саме тріадичний умовивід є психологічним знаряддям мислення, використання якого надає йому недоступну для силогізму можливість формування і формулювання ідеї пізнання явища принципово невідомого, виникло у нас завдяки детальному вивченню діалогів Сократа [63]. І далі спробуємо продемонструвати, що знаряддям просування пізнання у процесі реалізації кожного з цих діалогів постає саме тріадичний умовивід. Для цього виберемо як ілюстративний приклад один з діалогів Сократа (Гіппій Менший [63, с. 203-219]) і звернемося для виявлення використовуваних ним тріадичних умовиводів до тієї його частини, яка означена як “необхідність об'єктивного обґрунтування твердження” [Там само, с. 214-219].

Вочевидь як цей, так і всі відомі нам діалоги, Сократ первинно вів із самим собою, тобто актуалізував свій *внутрішній діалог*. Виступаючи у процесі його розгортання в ролі “Сократа, який задає питання” й таким чином здійснює організований, відповідно до принципів власного методу, пошук сутнісно невідомого. Його співрозмовниками, котрі дають свої варіанти відповідей, виступають три його іпостасі: *Сократ-логік*, мислення якого характеризується домінуванням категорійної складової і який формулює тетичне судження шляхом виведення формально-логічних понять; *Сократ-емпірик*, який, вступаючи в діалог із Сокра-

том-логіком, використовує операційні засоби мислення у спробі віднайти підґрунтя для формулювання антитетичного судження; і *Сократ-діалектик*, мислення якого повною мірою оприявлено участю категорійної та операційної складових, що дозволяє йому діяти як філософу-мудрецю, котрий розглядає формальне зіткнення тетичного й антитетичного суджень як підґрунтя для побудови всеосяжного мисленнєвого конструкту, що й уможливило осмислення невідомого засобами діалогіки.

Завдання Сократа-логіка полягало в забезпеченні істинності тетичного судження про притаманність об'єкту осмислення (тому, “хто більш гідний”) властивості “здійснювати проґрihi добровільно”. Завдання Сократа-емпірика вимагало об'єктивності інших відношень між об'єктом осмислення і цією властивістю, що виходять за межі суб'єктно-предикативного (професійного) впливу й тому може прислужити підставою для формулювання антитетичного судження, яке спростовуватиме стверджуване в тетичному судженні. Цим підґрунтям були відношення названі геніальним філософом “добровільним лиходійством”. Завдання ж Сократа-діалектика полягало в формулюванні визначення синтетичного судження, яке розкривало б принцип організації людських взаємостосунків. Дотримуючись цього принципу, Сократ-діалектик повинен був зважати на обставини, на які гідна людина не могла не звернути уваги, але, незважаючи на це, жодною мірою не ризикувати своєю репутацією, здійснюючи це “добровільне лиходійство”. Зрозуміло, що цей принцип може бути реалізований лише у формі діалектико-логічного поняття.

Обстоюваний тут підхід дасть нам підставу доповнити існуюче на нинішньому етапі розвитку психології мислення визначення поняття “сократівського діалогу як методу пізнання у ритміці “питання – відповідь””. Це доповнення виходить з обов'язковості врахування спеціально організованих Сократом умов організації діалогу, які мають на меті стале просування пізнання. Зважаючи на ці обставини, подамо таке *визначення сократівського діалогу*: “Це – метод пізнання у стилі “запитання – відповідь”, який реалізується шляхом організації почерговості риторичних запитань, відповіді на які вимагають задіяння об'єкта осмислення в систему об'єктивного і суб'єктивного ставлення до нього, що передбачає одночасне його віднесення до взаємнесумісних формально-логічних понять, з тим щоб відкрилась мож-

ливість усвідомлення об'єкта осмислення в цілісності як єдності крайніх проявів його сутності". Відтак особливістю цього методу є поступове ускладнення об'єкта осмислення через його долученість в усе більш складну систему об'єктивних і суб'єктивних відношень з оточенням. Для цього перш за все потрібно дати відповідь на питання: "Хто з двох суб'єктів однієї професії, але різної кваліфікації, є більш гідним – той, хто добровільно завинив якимось учинком, котрий об'єктивно не передбачає моральних наслідків, або той, хто скоїв аналогічний учинок мимоволі?". Потім потрібно було дати відповідь на те ж питання, але осмислюючи як приклад вже інший випадок, коли професійна діяльність суб'єкта об'єктивно не виключала можливості моральних наслідків добровільного вчинення прогріху. І нарешті, контрольне запитання вимагало відповіді на те ж питання, коли за приклад, що підлягає осмисленню, на цей раз був запропонований випадок, коли професія суб'єктів, які здійснювали добровільні прогріхи, вимагала від них розв'язання суперечності, котре виникало при зіткненні бажаних професійно значущих наслідків з негативним суспільно вагомих їх резонансом як закономірним наслідком аморальності скоєного.

Для організації такого осмислення "Сократ, який ставить питання", вибирає за співрозмовника прояв (іпостась) Сократа-логіка, який, слідуючи усталеній звичці мислити категоріями, починає "пошук невідомого в принципі" звичним для нього шляхом – розширюючи референційні межі старих понять. Іншими словами, він, убачаючи аналогію між поняттями "гідний" і "кращий", осмислює добровільні прогріхи гідних, слідуючи законам прагнення до кращого. Вважаємо, що можливість підміни поняття "гідний" на поняття "кращий" Сократ-логік допускає на тій підставі, що гідні, безумовно, є кращими і тому добровільно здійснювані ними грішки це лише підтверджують.

Для того щоб аналогізування мало обґрунтований вигляд у сприйманні умовного опонента, себто Сократа-емпірика, за прикладів, що гарантовано підтверджують правоту Сократа-логіка, "Сократ, котрий ставить запитання" спеціально підібрав і подав у ролі об'єктів осмислення прогріхи, які добровільно здійснюються кращими представниками певного кола професій (бігун, борець, музикант), а також людьми, які навмисне імітують свої фізичні вади (голос, ноги, органи чуття) і які, через

те, що не несуть небезпеки для оточуючих, навряд чи можуть бути піддані оцінці з позиції моралі. Тому він і пропонує промовцеві під ім'ям Гіппій Сократу-логіку підмінити оцінку того, "хто гідний?", на історично більш давню оцінку – "хто кращий?". Аналогізування дозволяє здійснювати метафоризацію можливого, що являє собою один із проявів діалогічної суті мислення (переклад автора – О.Є. [63, с. 214-219]):

– СОКРАТ. Я гаряче бажаю, Гіппій, розглянути те, що було щойно сказано: хто достойніший – ті, хто здійснюють прогріхи добровільно, або ті, хто мимоволі? І я думаю, що цей розгляд найправильніше розпочинати так... Відповідай же: називаєш ти будь-якого бігуна хорошим?

– ГІППІЙ. Так, звичайно.

– СОКРАТ. Або ж поганим?

– ГІППІЙ. Так.

– СОКРАТ. Йотже, той, хто біжить повільно, біжить погано, а той, хто біжить швидко – добре?

– ГІППІЙ. Так.

Після цього вступу "Сократ, котрий задає питання", як нам видається, з метою досягнення більшої переконливості, починає вибірково "підкидати" Сократу-логіку риторичні запитання, відповіді на які, будучи поданими у формі простих "суджень про відношення", можуть слугували доводами суто на користь істинності тетичного судження. Нагадаємо, що особливістю останніх є те, що їх логічні суб'єкти порівнюються до прогріхів представників певних професій, а предикатами – ознаки їх взаємозв'язку, тобто те, який з них оцінюється краще.

Аргумент 1

– СОКРАТ. Так, кращим бігуном буде той, хто біжить повільно з умислом, або той, хто мимоволі?

– ГІППІЙ. Той, хто свідомо.

– СОКРАТ. Отже, хороший бігун робить цю погану і ганебну справу добровільно, а поганим – мимоволі?

– ГІППІЙ. Схоже, що так.

Формально **Пт1** є **A1**, де:

Пт1 – бігун, який здійснює погану і ганебну справу добровільно;

A1 – кращий.

Аргумент 2

– СОКРАТ. Отож, у боротьбі той, хто добровільно робить погану і ганебну справу, є кращим борцем, ніж той, хто це робить мимоволі?

– ГІППІЙ. Схоже, що так.

Формально **Пт2** є **A2**, де:

Пт2 – борець, який здійснює погану і ганебну справу добровільно;

A2 – кращий.

Аргумент 3

– СОКРАТ. А що ти скажеш стосовно голосу? Який голос ти назвеш кращим – той, який фальшивить

навмисне, або той, що мимоволі?

– ГПППІЙ. Навмисне.

Формально **Пт3** є **А3**, де:

Пт3 – голос, який фальшивить навмисне;

А3 – краший.

Аргумент 4

– СОКРАТ. Так, ти волів би мати ноги, які кульгають навмисне, або ж мимоволі?

– ГПППІЙ. Навмисне.

Формально **Пт4** є **А4**, де:

Пт4 – ноги, які кульгають навмисне;

А4 – краший.

Аргумент 5

– СОКРАТ. Які ж ти волів би мати і якими користуватися очима – тими, що навмисне жмуряться і косять, або ж тими, що мимоволі?

– ГПППІЙ. Тими, що навмисне.

Формально **Пт5** є **А5**, де:

Пт5 – очі, які жмуряться і косять навмисне;

А5 – краший.

Аргумент 6

– СОКРАТ. Отже, ти вважаєш крашим для себе добровільно скоєне зло, а не те, що робиться мимоволі?

– ГПППІЙ. Так, якщо це зло саме таке.

Формально **Пт6** є **А6**, де:

Пт6 – зло таке, що скоєне добровільно;

А6 – краше.

Аргумент 7

– СОКРАТ. Але хіба всі органи чуття – вуха, ніздрі, рот та інші – не підпорядковані одному і тому ж визначенню, яке говорить, що ті з них, котрі мимоволі коять зло, небажані, бо вони хибні, ті ж, хто скоюють його добровільно, бажані, бо вони добротні?

– ГПППІЙ. Мені здається, що це так.

Формально **Пт7** є **А7**, де:

Пт7 – органи чуття, досконалість яких сприяє добровільному скоєнню зла;

А7 – краший.

Аргумент-узагальнення.

В цьому останньому своєму доводі Сократ-логік найбільш наочно демонструє своє ставлення до порівнюваних об'єктів осмислення як до сліпих, бездушних особистостей й відтак як до сліпих знарядь, позбавлених почуття моральної відповідальності за “проступки, вчинені добровільно” і спрямованих у своїх зусиллях винятково на підвищення професійної кваліфікації. Фактично це не просто аргумент, а складне тетичне судження, яке поєднало у собі сім аргументів-суджень:

– СОКРАТ. Ну, а якими знаряддями краще діяти – тими, з допомогою яких добровільно діяти погано, або тими, які штовхають на погане мимоволі? До прикладу, яке кермо краще – те, яким доводиться погано правити мимоволі, або те, з допомогою якого неправильний напрямок обирається добровільно?

– ГПППІЙ. Те, за допомогою якого це робиться добровільно.

Формально **Пт** є **А**, де:

Пт – дифінієндум тези, або означуване тезове поняття, професіонали, котрі добровільно приховують свою високу кваліфікацію, дифінієнс якого визначає, що це приховування оцінюється як прогріх, який не передбачає виникнення почуття моральної відповідальності;

А – краший, якщо:

– під **Пт** розуміти – **Пт1**, або – **Пт2**, або – **Пт3**, або – **Пт4**, або – **Пт5**, або – **Пт6**, або – **Пт7**;

– під **А** розуміти **А1**, або **А2**, або **А3**, або **А4**, або **А5**, або **А6**, або **А7**.

Водночас мислення іншого співрозмовника – Сократа-емпірика – дозволяє припустити, що існують ще й професії (скажімо, стрілок), що не виключають можливості оцінки тих, хто ними володіє, як таких, що мають “душу”, тобто їх володарі постають уже не об'єктом, а суб'єктом осмислення, здатним оцінити наслідки власних провин, хоча ці їхні оцінки поки ще не є підставою засумніватися у потребі підвищувати свою професійну кваліфікацію таким сумнівним шляхом. Так, у з'ясуваному тезовому понятті **Пт** виявляється прихована частина, своєрідний логічний залишок (резидіум) **в**, від якого відволікається дифінієнс (визначуване тезове поняття) у процесі виокремлення головного. Цим логічним залишком і є саме проігнорована логікою потенційна можливість оцінки одухотвореним об'єктом осмислення наслідків власних прогріхів. Усвідомлення важливості проігнорованого призвело “Сократа, котрий ставить питання” до використання прикладу, в якому у ролі суб'єкта осмислення виступала людина, професійні дії якої все ж уможливають негативні наслідки.

Умовне судження-аргумент, що містить у собі сумнів:

– СОКРАТ. А в лікарській справі? Хіба душа, яка добровільно заподіює тілу зло, не більше знається на мистецтві лікування?

– ГПППІЙ. Так, більше.

В цьому випадку судження-аргумент має форму:

Пт є **Ав**, де:

Пт – дифінієндум тези, або означуване тезове поняття, професіонали, котрі добровільно приховують свою високу кваліфікацію, дифінієнс якого визначає, що це приховування оцінюється як гріх, який передбачає виникнення почуття моральної відповідальності;

А – краше;

в – резидіум, або безмовно продемонстрований сумнів у тому, що зло, добровільно завдане лікарем, може бути розглянуте, як ознака більш гідної душі. У випадку з професією лікаря логічний залишок указує на міркування моралі, котрі конфліктують із логікою зростання фахової майстерності будь-яким способом. Резидіум передбачає розуміння судження як іронії, до якої якщо спростовувального знаряддя завжди вдається Сократ.

Очевидність продемонстрованого спростування дозволила “Сократу, котрий ставить питання”, не тільки усвідомити умовність аналогії між прагненням стати кращим і домаганням стати гідним, а й побачити проблему, що прихована за цими націленнями, яка полягає в тому, що існують випадки, коли, прагнучи стати кращим, можна втратити право вважатися гідним. Бажання розв’язати цю проблему змусило “Сократа, котрий ставить питання” відмовитися від ролі Сократа-емпірика, схильного беспредикативно іронізувати, і повернутись на позиції Сократа-логіка, але вже логіка-моралізатора, котрий відмовляє суб’єкту високої професійної кваліфікації, який здійснив “прогріх добровільно”, у притаманній йому властивості “гідність”. Для демонстрації цієї відмови був підібраний приклад, у якому сам Сократ-емпірик змушений стати на місце людини, для якої моральна сторона “прогріху, вчиненого добровільно” має вирішальне значення. Ця зміна місця поставила його самого, а не будь-кого іншого, в умови залежності від думки навколишніх.

Антитетичне судження:

– СОКРАТ. Що ж, а власну душу хіба не бажали б ми мати найкращу?

– ГІППІЙ. Так.

– СОКРАТ. Й відтак краще буде, якщо вона добровільно чинитиме зло і грішитиме, а не мимоволі?

– ГІППІЙ. Однак дивно б це було, Сократ, якби добровільні лиходії виявилися кращими людьми, ніж мимовільні.

Незважаючи на очевидну обґрунтованість заперечення. Сократ-логік, проте, робить відчайдушну спробу врятувати тезу:

– СОКРАТ. Але це впливає зі сказаного.

Тим не менш, це не переконує Гіппія (Сократа-логіка моралізатора), який безумовно відає перевагу логіці моралізування.

– ГІППІЙ. По-моєму, це не так.

Тут антитетичне судження може бути виражено формулою:

Па є **неАх**, де:

Па – дифінієндум антитези, або означуване антитезове поняття, професіонали, котрі добровільно приховують свою високу кваліфікацію, дифінієнс якого, тобто визначаюче антитезове поняття, поєднує у собі дві ознаки:

неА – ознаку, яка утворена в результаті переходу дифінієнса тезового поняття **А** у протилежність контрадикторного типу;

х – ознаку ситуативних міркувань, що відображає остаточно сформований позитивний зміст антитезового судження про те, що добровільно скоєне зло є лиходійство і не може бути розглянуто, як ознака гідної душі.

Протистояння двох логік у глухому куті вимагає розв’язання суперечності, яка виникла між ними, і це змушує “Сократа, котрий ставить питання”, піднятися до своєї іпостасі Сократа-діалектика, який за визначенням повинен виступати з ідеєю згармонування двох взаємоне прийнятних суджень в єдиному понятті, здатному одночасно відображати як ознаки подібності між різними розуміннями того, кого можна вважати людиною гідною, так і ознаки відмінності між цими полярними поглядами. Для цього поняття “гідності”, виходячи зі змісту ідеї, повинно бути діалектико-логічним, тобто здатним формально відображати взаємозаперечні риси-якості такої властивості людини, як гідність, охоплюючи її крайні формовияви. Таким поняттям, у межах якого особа може дозволити собі чинити проґрехи, зберігаючи за собою право вважатись людиною гідною, Сократ-діалектик обрав *справедливість*.

– СОКРАТ. Відповідай же мені знову: справедливості чи не є якась здатність, або знання, або те й інше разом? Адже необхідно, щоб вона була чимось таким?

– ГІППІЙ. Так.

– СОКРАТ. Але ж якщо справедливість – це здатність душі, то більш здатна душа буде і більш справедливою: така душа, шановний, виявилася у нас більш гідною.

– ГІППІЙ. Так, виявилася.

– СОКРАТ. Ну, а якщо справедливість є знання? Хіба мудріша душа – не більш справедлива, а більш неосвічена – не менше справедлива?

– ГІППІЙ. Це так.

– СОКРАТ. Ну, а якщо справедливість і те, й інше? Хіба не так, що, володіючи і знанням і здатністю, душа буває більш справедливою, неосвічена ж душа – менш? Адже це ж неминуче.

– ГІППІЙ. Так, очевидно.

Як неважко побачити, “Сократ, котрий ставить питання”, погодився із сужденням Сократа-логіка про те, що “душа, яка володіє знанням і здатністю, буває більш справедливою”. Саме тому він не зміг розв’язати суперечності між прагненнями стати кращим і залишитися при цьому гідним, оскільки, мислячи як і Сократ-логік, користувався цим поняттям, розуміючи його однозначно, як так звану “соціальну справедливість”. Зазначимо, що соціальна справедливість є найважливішим принципом організації людських відносин, відповідно до яких забезпечуються права трударів не тільки на вибір професії, а й на привласнення ними продуктів своєї праці. Виходячи з такого розуміння справедливості, зазначена суперечність залишилась нерозв’язаною, тому що згідно із принципом соціальної справедливості у людини, яка обрала професію лікаря, так само, як і в усіх працюючих, існує

право на привласнення продуктів своєї праці. Усвідомивши це, “Сократ, котрий ставить питання”, зробив відчайдушну спробу розв’язати вказану суперечність, взявши до відома те, що правила реалізації названого принципу повинні охоплювати також і міркування моралі. Це дозволило б йому підійти до осмислення причини виникнення окресленої полярності, вийшовши за межі розуміння принципу соціальної справедливості в колишньому його трактуванні, тобто врахувати моральну оцінку людиною добровільно скоєних нею прогріхів.

У будь-якому разі моральна оцінка відображає зіткнення двох бажань – зберегти за собою законне право на присвоєння продукту власної праці, що справедливо для лікарів як трудівників, і водночас не застосовувати свої професійні здібності повною мірою, нехтуючи тим, що в рамках прийнятого трактування принципу соціальної справедливості, це бажання оцінюється як навмисно вчинений прогріх, не властивий гідної людини. Реалізуючи цю відчайдушну спробу, “Сократ, котрий ставить питання”, розширив референційні кордони поняття “справедливість”, завдяки чому ототожнив поняття “здібна душа” і “гідна душа” й у такий спосіб підмінив одне поняття іншим, використавши для розв’язання суперечності судження, у яких “гідній душі” приписувалася притаманність рис-ознак “здатної душі” здійснювати як прекрасне, так і ганебне. Але це не дало йому бажаного результату і, за звичкою, йому залишилося лише іронізувати над висновком Сократа-логіка про те, що “гідна душа” спроможна чинити ганебну несправедливість.

– СОКРАТ. *Отже, більш здатна і гідна душа, коли вона виправить несправедливість, виправить її добровільно, а негідна душа – мимоволі?*

– ГІППІЙ. *Це очевидно.*

– СОКРАТ. *Відтак Гіппій, той, хто добровільно згрішить і виправить ганебну несправедливість – якщо тільки така людина існує, – буде ні ким іншим, як людиною гідною.*

На хибність такої спроби йому категорично вказав Сократ-логік моралізатор:

– ГІППІЙ. *Важко мені, Сократ, погодитися з тобою в цьому.*

Легко побачити, що у своєму намаганні розв’язати вказану суперечність “Сократ, котрий ставить питання”, впритул наблизився до рівня мислення Сократа-діалектика, хоча і не зміг сформулювати і сформулювати ідею здолання цієї суперечності:

– СОКРАТ. *Так, я і сам із собою тут не згоден, Гіппій, але все ж це з необхідністю впливає з нашого*

міркування. Однак, як я говорив раніше, я блукаю у цьому питанні навколо і ніколи не маю однакової думки щодо цього.

Автор даної роботи взяв на себе сміливість запропонувати ідею організації способів розв’язання цієї суперечності, керуючись принципом її формування і формулювання, узasadненим ще Аристотелем, котрий виокремив у справедливості два полюси – урівнювальну та розподільну. Перша передбачала розподілення достатку незалежно від гідності окремих осіб, друга брала до уваги внесок певної особи у створення цього достатку [20]. Для реалізації вказаної ідеї для нас вельми важливою була робота В. В. Рибалки, у якій досліджуються поняття “честі” і “гідності” [67]. Суть нашої пропозиції полягала в тому, що для розв’язання цієї суперечності слід відійти від оцінки поняття “гідність”, що базується на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні [67] і перейти до диференційованого її оцінювання, яке враховує масштаб проблем, усвідомлення і здолання яких вимагає від конкретної особи виняткових зусиль і сміливості. Це примушує її, головню заради пошуку способів адекватного розв’язання цих проблем, ризикувати втратою доброго імені й репутації гідної в усіх вимірах суспільного життя людини, звісно, на відміну іншої, яка не бачить проблем, адже живе лише заради задоволення індивідуальних потреб. Таке позиціонування дозволило б “Сократу, котрий ставить питання”, при оцінці причини “добровільного скоєння прогріху” враховувати ще й перебіг усвідомлення як особистістю, так і соціумом умов, за яких ризик втрати репутації гідної зводиться до мінімуму, або повністю унеможливується. В аксіологічному аспекті гідність людини як особистості найкраще розглядати не як формально-логічне, а як діалектико-логічне поняття, форма якого може бути подана у вигляді парадоксу, народженого зіткненням протилежного ставлення до оцінки самої гідності, а зміст буде свідчити про те, що вона оцінюватиметься як єдність її крайніх проявів. Загалом як синтетичне, діалектико-логічне поняття гідність може бути оформлена так:

Пс є ВАнеАхС, де:

Пс – дифінієндум синтези, або означуване синтетичне поняття, дифінієнс якого становить визначуване загальне поняття, що охоплює п’ять ознак:

В – приховану ознаку синтетичного поняття, утворену в результаті зняття заперечення з логічного залишку тетичного судження **в**, що приховано відображав ознаки гідної людини;

А – ознаку визначуваного тезового поняття (краще);

неА – ознаку визначуваного антитезового поняття

(не краще), утворену в результаті переходу дифінієнса тезового поняття А у протилежність контрадикторного типу;

х – ознаку наявності ситуативних міркувань (не краще), які відображають позитивний зміст дифінієнса антитези;

с – ознаку, яка відноситься до діалогіки, що означає підйом мислення на більш високий рівень узагальнення.

Цим узагальнювальним поняттям, яке вживається мислителем як знаряддя і яке забезпечує підйом мислення на більш високий функціональний ступінь, Сократ-діалектик зміг би обрати діалектико-логічне поняття “справедливість”.

ВИСНОВКИ І ПОДАЛЬШІ ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. До потреби парадоксального обґрунтування змісту мислимого вперше прийшов християнський богослов і письменник Квінт Септимій Флоренс Тертуліан, котрий жив у Карфагені з 160 по 220 р. н. е. У полеміці проти абстрактного теоретичного розуму він наголошував на важливості “органічного” практичного розуму, протилежного теоретичному. Однак причину цієї протилежності він не пояснював. Підказку того, що може бути протилежною підставою для осмислення невідомого, позбавленого конкретики і фактично абстрактного, ідеального, можна знайти в Аристотеля: це – *самообґрунтування* [2]. Однак для того щоб зрозуміти, що самообґрунтування реалізується особою шляхом виключення власного мислення з логіки теоретичних міркувань, потрібні були зусилля геніїв. І якщо Аристотель тільки виокремив це уявлення (“пізнавальне Я”) від прагнення долучитися до загального Логосу, а Тома Аквінський і Нікола Кузанський переорієнтували його на пізнання реальності, то зусиллями Спінози, Гегеля і Канта воно сформулювалося як жорстке протиставлення Логосу [17] і націлило мислення на парадокс.

2. Дослідникові, вихованому на обов’язковості логічного обґрунтування мислимого, слід пам’ятати, що таким чином осмислюється тільки щось конкретне, тоді як абстрактне функціонує на засновках іншої логіки – діалогізуючої з предикативною логікою його свідомих міркувань. Існування цієї іншої логіки задає сам мислячий суб’єкт, неусвідомлено “виштовхуючи” у її форматі зі своїх міркувань об’єкт власного ж осмислення. Це “виштовхування” є не що інше, як побудова обґрунтування власного розуміння об’єкта

пізнання своїми засобами, або простіше – самообґрунтування.

3. Головне, що при створенні теорії, заснованої на новій ідеї, відповідно до методу “сходження від абстрактного до конкретного”, вихідна (за Кантом) чи засаднича (за Фіхте) її категорія має бути осмислена тільки шляхом самообґрунтування, тобто за допомогою діалогу двох взаємнесумісних і взаємоаргументованих логік свого існування і розвитку. Спосіб реалізації такої логіки дозволяє приєднатися до розуміння логіки діалогу як логіки доведення до парадоксу (див. [41; 47]).

4. Пропонований нами знаковий інструмент формування і формулювання ідеї повно втілює діалогічну природу мислення, що для психологічної науки означає його постійну відкритість для осмислення розрізнених фактів емпірії. Поглиблене ж розуміння психологічної органічності такої відкритості пов’язується нами із потребою введення в категорійний апарат подальших досліджень певного ідеального продукту розумових зусиль, що ставить вимогу до суб’єкта, який перебуває в умовах невизначеності, діяти в напрямку перетворення невідомого у відоме. Наше уявлення про такий ідеальний продукт відповідає поняттю “задача”, яке вказує не просто на пасивну констатацію того, що відомо і що невідомо, а дає визначення того, що дано й одночасно формулює вимогу до того, що потрібно віднайти.

5. Одним із перших кроків, який слід зробити за умови широкого вжитку поняття “задача”, має бути запропоноване нами уявне розрізнення поняття “невідоме” на низку похідних понять: а) “невідоме шукане, що як поняття теорії організує мислення суб’єкта”; б) “невідоме шукане, яке можна лише умовно підвести під поняття теорії на підґрунті поміченої структурної чи функціональної подібності між сукупністю його ознак і цим поняттям”; в) “невідоме відшукуване, усвідомлення наявності якого підтверджується тільки завдяки безперечному існуванню якоїсь сукупності емпіричних його проявів та очевидною неможливістю підведення її ні під яке поняття жодної із відомих теорій”; іншими словами, “відшукуване, принципово невідоме”.

6. Досягнення поглибленого розуміння сутнісної сфери мислення шляхом задіяння категорійного апарату філософсько-психологічного дискурсу поняття “задача” бачиться нами у створенні *діалектичної теорії задач* в контексті проблемно-ситуативного характеру пізнання. У вітчизняній психології ХХ століття

мислення досліджувалося за допомогою так званих проблемних ситуацій як його об'єктивних стимулів, що велися в межах філософсько-психологічної концепції С. Л. Рубінштейна [66]. Так, один з наступників названої наукової школи О. М. Матюшкін [21] конкретизував визначення проблемної ситуації як комплексу умов виникнення мислення, що є джерелом його розвитку і функціонування. Віддаючи данину значенню цієї концепції, А. В. Фурман [82-89] вказав на її суттєвий недолік, що полягає в ігноруванні фундаментального положення С. Л. Рубінштейна стосовно діалогічної буттєвості мислення.

7. З метою зліквідування вказаного недоліку цей український науковець розвів зміст та обсяг чотирьох понять: “проблемна ситуація як джерело мислення”, “внутрішня проблемна ситуація”, “навчальна проблемна ситуація” і “проблемно-діалогічна ситуація”, обравши об'єктом власних пізнавальних зусиль площину *проблемно-діалогічної реальності*. Це надало йому можливості дослідити динаміку формування та розв'язання проблемних ситуацій як процесу функціонування та розвитку зовнішнього і внутрішнього діалогу й, власне, *проблемного діалогу* [86; 87]. Створена А. В. Фурманом на цій основі психолого-дидактична теорія навчальних проблемних ситуацій [84; 88; 89] виявила більш широкі психодидактичні ресурси розвитку мислення, спираючись на її закономірності циклічного уреальнення цих ситуацій та систему нововведених категорій, а також використовуючи як психологічне знаряддя винайдений понятійний апарат (уявлення про джерела, складові, форми, параметри і провідні характеристики проблемності), авторські теоретичні і методологічні моделі, мислесхеми та логіко-змістові таблиці.

8. Обстоювана нами теорія (діалогіка) формотворення ідеї як засобу мислення є розширеною версією теоретичної концепції Г. О. Балла [8], що збагачена полярними до її аксіоматичних засад тематизмами, котрі поєднують у собі принципи і правила розв'язання творчих задач і проблем. При цьому об'єктом такої діалектичної теорії є процес мислення, що розвивається як взаємозбагачувальний діалог між теоретичним та емпіричним способами вирішення завдань, інструментом реалізації якого будуть тріадичні умовиводи, а метою – пошук способів постановки проблемних задач, які вимагають відшукати сутнісно невідоме, котре являє собою складний взаємовплив “пошуку невідомого об'єкта” і “пошуку

невідомого способу його віднаходження”. Вочевидь особливість постановки цих задач буде полягати в обов'язковості їх переформулювання, опосередкованої взаємною дією між цими пошуковими стратегіями тези, анти тези і синтези. При цьому ця взаємодія не може бути однозначно віднесена до явища обопільного внесення перешкод (інтерференції). Головне, до чого вона призводить, – це протилежна інтерпретація попередньої розумової дії, котра використовується мисленням як підказка, що зумовлює переформулювання задачі й уможливорює перспективу здійснення дискурсивного виведення з “невідомого загалом” того, що у процесі мислення буде визначено як “шукане”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арбиб М. Метафорический мозг. Москва, 1976. 295 с.
2. Аристотель. Аналитики первая и вторая. Москва: ГИПЛ, 1952. 417 с.
3. Асмус В.Ф. Логика. Москва, 1947. 208 с.
4. Асмус В.Ф. Декарт. Москва, 1956. 372 с.
5. Асмус В.Ф. Проблема интуиции в философии и математике. Москва, 1965. 311 с.
6. Асмус В.Ф. Иммануил Кант. Москва, 1973. 534 с.
7. Асмус В.Ф. Платон. Москва, 1975. 223 с.
8. Балл Г.А. Теория учебных задач: психолого-педагогический аспект. Москва, 1990. 183 с.
9. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования ранних лет. Москва, 1975. 502 с.
10. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва, 1972. 470 с.
11. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва, 1990. 541 с.
12. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва, 1986. 444 с.
13. Библер В.С. Нравственность. Культура. Современность. Москва, 1990. 462 с.
14. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век. Москва, 1991. 413 с.
15. Библер В.С. Самостояние человека. Кемерово, 1993. 96 с.
16. Блек М. Метафора. Теория метафоры. Москва, 1990. С. 153–172.
17. Богомолов А.С. Критика субъективно-идеалистической философии Д.Беркли: лекция. Москва. Изд. МГУ, 1959. Т.3.
18. Богомолов А.С. Диалектический логос. Москва, 1982.
19. Бочаров В.А. Аристотель и традиционная логика: Анализ силлогистических теорий. Москва, 1984. 137 с.
20. Брокгаузъ-Ефронъ. Библиотека самообразования. *Философский словарь*. Санкт-Петербургъ, 1911. 284 с.

21. Брушлинский А.В Мышление и прогнозирование. Москва, 1979. 230 с.
22. Брушлинский А.В. Мышление: процесс, деятельность, общение. Москва, 1982. 286 с.
23. Буш Г.Я. Диалогика и творчество. Рига, 1985. 318 с.
24. Васильева М.Ю. Кант и Беркли: Сходство или различие. *Кантовский сборник*. 2009. № 1. С.30-39.
25. Вундт В. Введение в психологию. Москва, 2007. 168 с.
26. Вундт В. Введение в философию. Москва: Канон+РОИ "Реабилитация", 2011. 432 с.
27. Выготский Л.С. Мышление и речь. Собр.соч. в 6т. Москва: Педагогика, 1992. Т. 2. 530 с.
28. Гайденко П.П. Г.Фихте. История диалектики: Немецкая классическая философия. Москва, 1978. 280 с.
29. Гайденко П.П. Философия Фихте и современность. Москва, 1979. 288 с.
30. Гайденко П.П. Декарт. *Философский энциклопедический словарь*. Москва, 1983. С. 142-144.
31. Грязнов А.Ф. Кантовская оценка идеализма. *Историко-философский ежегодник*. Москва, 1987. С. 93-106.
32. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. Москва, 1970-1972. Т. 1 501 с. Т. 2. 248 с. Т. 3. 374 с.
33. Гейне Г. Стихотворения. Поэмы. *Собрание соч.* в 6 т. Москва, 1982. Т. 2. 526 с.
34. Гетманова А.Д. Логика. Москва, 1986. 224 с.
35. Гусев С.С. Наука и метафора. Ленинград, 1984. 150 с.
36. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении (Логико-психол. проблемы построения учебных предметов). Москва, 1972. 423 с.
37. Декарт Р. Избранные произведения. Москва-Ленинград, 1950. 712 с.
38. Диалектическая логика / под ред. З.М. Оруджева, А.П. Шептулина. Москва, 1986. 298 с.
39. Жинкин Н.И. Механизмы речи. Москва, 1958. 312 с.
40. Жинкин Н.И. О кодовых переходах во внутренней речи. *Вопросы языкознания*. 1954. № 6. С. 26-39.
41. Ильенков И.В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории. Москва, 1984. 320 с.
42. Кант И. Критика способности суждения. *Сочинения* в 6 т. Москва, 1963-1966. Т. 5. 420 с.
43. Кант И. Критика чистого разума. *Сочинения* в 6 т. Москва, 1963-1966. Т. 3. 779 с.
44. Калужин Л., Погребысский И., Грязнов Б. Лейбниц. Формальная логика. *Философская энциклопедия*. Т. 3. С. 52-59.
45. Кениг Э. В. Вундт. Его философия и психология. Санкт-Петербург, 1902 (2012). 202 с.
46. Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика. Москва, 1987. 242 с.
47. Кумпф Ф., Оруджев З. Диалектическая логика: Основные принципы и проблемы. Москва, 1979. 287 с.
48. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Москва, 1972. 573 с.
49. Лейбниц Г.В. Сочинения в 4 т. Москва, 1982-1989. Т. 1-4.
50. Лосев А.Ф. Жизненный и творческий путь Платона. Платон. *Собрание сочинений* в 4 т. Москва, 1990. Т. 1. С. 3-63.
51. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. *Сочинения* в 3 т. Москва, 1973. Т. 2.
52. Ляткер Я.А. Декарт. Москва, 1975. 198 с.
53. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Москва, 1988. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала. 522 с.
54. Маркиш С.П. Знакомство с Эразмом из Роттердама. Москва, 1971. 415 с.
55. Майоров Г.Г. Лейбниц. *Философский энциклопедический словарь*. Москва, 1983. С. 304-305.
56. Матвиевская Г.П. Рене Декарт. Москва, 1976. 272 с.
57. Моляко В.А. Психология творческой деятельности. Киев, 1970. 46 с.
58. Моляко В.А. Психология конструкторской деятельности. Москва, 1983. 134 с.
59. Нарский И. С. Готфрид Лейбниц. Москва, 1972. 239 с.
60. Нарский И.С. Давид Юм. Москва, 1973. 180 с.
61. Нарский И.С. Г.В.Ф. Гегель. *История диалектики: немецкая классическая философия*. Москва, 1978.
62. Павленис Р.Й. Проблемы смысла. Москва, 1983. 123 с.
63. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Москва, 1990. Т. 1. 860 с.
64. Панфилов В.А. Философия математики Лейбница. Дніпропетровськ. ДНУ. 2004. 151 с.
65. Попов П.С. Суждение. Москва: Изд. МГУ, 1957. 48 с.
66. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. Москва, 1958. 146 с.
67. Рыбалка В.В. Психология чести и достоинства личности. Одесса, 2010. 412 с.
68. Сайко Э.В. Мышление, мысль, смысл в структуре базовых оснований системной целостности – Человек. *Мир психологии*. 2014. №1 (77). С. 3-15.
69. Самойлов А.Е. Теоретические проблемы логико-психологического анализа мышления: монография. Запорожье, 1997. 167 с.
70. Самойлов А.Е. Психология парадоксального мышления или прогностический диалог теории с эмпирией: монография. Днепрпетровск, 2007. 185 с.
71. Самойлов О.Є. Психологічний смисл іронізування в процесі спілкування. *Українська психологія: сучасний потенціал*. Мат-ли четвертих Костюковських читань. Київ, 1996. Т. 3. С. 57-63.
72. Самойлов А.Е. Диалогичность как сущность процесса мышления. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки*. Київ-Запоріжжя, 2000. С. 46-50.
73. Самойлов А.Е. Логический вывод и достоверный прогноз. Особенности формирования и формулирования. *Вісник ХГУ*. 2002. № 550. С. 201-208.
74. Самойлов О.Є. Діалогіка трансцендентального прогнозу. *Психологія і суспільство*. 2006. № 2. С. 93-110.
75. Самойлов А.Е. Интуитивный диалектико-логический прогноз формы и функции понятий психологии мышления. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. №12. С.1-7.
76. Самойлов А.Е. Психология мышления как эмпирическая наука. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 1. С. 2-9.

77. Самойлов О.Є. Психологічний зміст бойової підготовки у контексті діалогу двох логік. *Психологія і суспільство*. 2008. № 4. С. 122-126.

78. Самойлов О.Є. Зміст та форма постановки теоретичної проблеми. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 31-36.

79. Свинцов В.Н. Логика. Москва, 1987. 287 с.

80. Соколов А.Н. Внутренняя речь и мышление. Москва, 2007. 256 с.

81. Ткаченко А.А. Теория диалектико-логического доказательства. Запорожье, 1993. 227 с.

82. Фурман А.В. Актуальні питання методології проблемного навчання. *Педагогіка*. Київ: Рад. школа, 1992. Вип. 31. С. 3-14.

83. Фурман А.В. Влияние особенностей проблемной ситуации на развитие мышления учащихся. *Вопросы психологии*. 1985. № 2. С. 68-72.

84. Фурман А.В. Навчальна проблемна ситуація як об'єкт психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2007. № 1. С. 9-80.

85. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні. Київ: Рад. школа, 1991. 191 с.

86. Фурман А.В. Проблемно-діалогічна ситуація як умова розвитку пізнавальної активності школярів у процесі навчання. *Психологія*. Київ: Рад. школа, 1989. Вип. 33. С. 16-25.

87. Фурман А.В. Проблемный диалог: методология обоснования и анализа. *В мире диалога*. Тезисы докл. и сообщ. на Всесоюзной конф. Москва, 1990. С. 16-19.

88. Фурман А.В. Психолого-педагогічна теорія навчальних проблемних ситуацій: автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. Київ, 1994. 63 с.

89. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: монографія. Тернопіль: Астон, 2007. 164 с.

90. Хольц Х. Диалектика Лейбница. *Философские науки*. 1986. №3. С. 128-137.

91. Шашкевич П.Д. Теория познания Иммануила Канта. Москва, 1960. 304 с.

REFERENCES

1. Arbib, M. (1976). *Metaforicheskiy mozg [Metaphorical brain]*. Moscow [in Russian].

2. Aristotel (1952). *Analitiki pervaya i vtoraya [Analysts one and two]*. Moscow: GIPL [in Russian].

3. Asmus, V. F. (1947). *Logika [Logics]*. Moscow [in Russian].

4. Asmus, V. F. (1956). *Dekart [Descartes]*. Moscow [in Russian].

5. Asmus, V. F. (1965). *Problema intuitsii v filosofii i matematike [The problem of intuition in philosophy and mathematics]*. Moscow [in Russian].

6. Asmus, V. F. (1973). *Immanuel Kant [Immanuel Kant]*. Moscow [in Russian].

7. Asmus, V. F. (1975). *Platon [Plato]*. Moscow [in Russian].

8. Ball, G. A. (1990). *Teoriya uchebnykh zadach: psihologo-pedagogicheskiy aspekt [Theory of educational problems: psychological and pedagogical aspect]*. Moscow [in Russian].

9. Bahtin, M. M. (1975). *Voprosy literatury i estetiki: issledovaniya rannih let [Literature and aesthetics: early studies]*. Moscow [in Russian].

10. Bahtin, M. M. (1972). *Problemy poetiki Dostoevskogo [Problems of poetics of Dostoevskiy]*. Moscow [in Russian].

11. Bahtin, M. M. (1990). *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekovy i Renessansa [The work of Francois Rabelais and the folk culture of the Middle Ages and the Renaissance]*. Moscow [in Russian].

12. Bahtin, M. M. (1986). *Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of verbal creativity]*. Moscow [in Russian].

13. Bibler, V. S. (1990). *Nravstvennost. Kultura. Sovremennost [Moral. The culture. Modernity]*. Moscow [in Russian].

14. Bibler, V. S. (1991). *Ot naukoucheniya – k logike kultury. Dva filosofskikh vvedeniya v dvadtsat pervyy vek [From science to the logic of culture. Two philosophical introductions to the twenty-first century]*. Moscow [in Russian].

15. Bibler, V. S. (1993). *Samostoyanie cheloveka [Human autonomy]*. Kemerovo [in Russian].

16. Blek, M. (1990). *Metafora. Teoriya metafory [Metaphor. Theory of Metaphor]*. Moscow [in Russian].

17. Bogomolov, A. S. (1959). *Kritika subyektivno-idealicheskoy filosofii D. Berkli: lektsiya [Criticism of the subjective-idealistic philosophy of D. Berkeley: lecture]*. Moscow: MGU [in Russian].

18. Bogomolov, A. S. (1982). *Dialekticheskiy logos [Dialectical logo]*. Moscow [in Russian].

19. Bocharov, V. A. (1984). *Aristotel i traditsionnaya logika: Analiz sillogicheskikh teoriy [Aristotle and traditional logic: Analysis of syllogistic theories]*. Moscow [in Russian].

20. Brokgauz-Efron (1911). *Biblioteka samoobrazovaniya. Filosofskiy slovar [Self-education library. Philosophical Dictionary]*. St. Petersburg [in Russian].

21. Brushlinskiy, A. V. (1979). *Myshlenie i prognozirovanie [Thinking and forecasting]*. Moscow [in Russian].

22. Brushlinskiy, A. V. (1982). *Myshlenie: protsess, deyatelnost, obschenie [Thinking: process, activity, communication]*. Moscow [in Russian].

23. Bush, G. Y. (1985). *Dialogika i tvorchestvo [Dialogue and creativity]*. Riga [in Russian].

24. Vasileva, M. U. (2009). Kant i Berkli: Shodstvo ili razlichie [Kant and Berkeley: Similarities or Differences]. *Kantovsiy sbornik – Kant's collection*, 1, 30–39 [in Russian].

25. Vundt, V. (2007). *Vvedenie v psihologiyu [Introduction to psychology]*. Moscow [in Russian].

26. Vundt, V. (2011). *Vvedenie v filosofiyu [Introduction to Philosophy]*. Moscow: Kanon+ROI «Reabilitatsiya» [in Russian].

27. Vyigotskiy, L. S. (1992). *Myshlenie i rech [Thinking and Speech]*. Vol. 2. Moscow: Pedagogika [in Russian].

28. Gaydenko, P. P. (1978). *G. Fihte. Istoriya dialektiki: Nemetskaya klassicheskaya filosofiya [G. Fichte. The History of Dialectics: German Classical Philosophy]*. Moscow [in Russian].

29. Gaydenko, P. P. (1979). *Filosofiya Fihte i sovremennost [Fichte's philosophy and modernity]*. Moscow [in Russian].

30. Gaydenko, P. P. (1983). Dekart [Descartes]. *Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar – Philosophical Encyclopedic Dictionary*, 142–144. Moscow [in Russian].
31. Gryaznov, A. F. (1987). Kantovskaya otsenka idealizma [Kant's assessment of idealism]. *Istoriko-filosofskiy ejegodnik – Historical and philosophical yearbook*, 93–106. Moscow [in Russian].
32. Gegel, G. V. F. (1970–1972). *Nauka logiki [The science of logic]*. Vol. 1–3. Moscow [in Russian].
33. Geyne, G. (1982). *Stihotvoreniya. Poemy [Lyrics. Poems]*. Vol. 2. Moscow [in Russian].
34. Getmanova, A. D. (1986). *Logika [Logics]*. Moscow [in Russian].
35. Gusev, S. S. (1984). *Nauka i metafora [Science and metaphor]*. Leningrad [in Russian].
36. Davyidov, V. V. (1972). *Vidy obobscheniya v obuchenii (Logiko-psihol. problemy postroeniya uchebnykh predmetov) [Types of generalization in training (Logical-psychological. Problems of building educational subjects)]*. Moscow [in Russian].
37. Dekart, R. (1950). *Izbrannyye proizvedeniya [Selected Works]*. Moscow – Leningrad [in Russian].
38. Orudjeva, Z. M. & Sheptulina, A. P. (Eds.). (1986). *Dialekticheskaya logika [Dialectical logic]*. Moscow [in Russian].
39. Jinkin, N. I. (1958). *Mehanizmy rechi [The mechanisms of speech]*. Moscow [in Russian].
40. Jinkin, N. I. (1964). O kodovykh perehodakh vo vnutrenney rechi [About code transitions in inner speech]. *Voprosy yazykoznananiya – Questions of linguistics*, 6, 26–39 [in Russian].
41. Ilenkov, I. V. (1984). *Dialekticheskaya logika: Ocherki istorii i teorii [Dialectical logic: essays on history and theory]*. Moscow [in Russian].
42. Kant, I. (1963–1966). *Kritika sposobnosti sужdeniya [Criticism of the ability of judgment]*. Vol. 5. Moscow [in Russian].
43. Kant, I. (1963–1966). *Kritika chistogo razuma [Criticism of pure reason]*. Vol 3. Moscow [in Russian].
44. Kalujin, L. & Pogrebyisskiy, I. & Gryaznov, B. *Leybnits. Formalnaya logika [Leibniz. Formal logic]. Filosofskaya entsiklopediya – Philosophical Encyclopedia*, Vol. 3, 52–59 [in Russian].
45. Kenig, E. V. (1902 (2012)). *Vundt. Ego filosofiya i psihologiya [Wundt. His philosophy and psychology]*. St. Petersburg [in Russian].
46. Kirillov, V. I. & Starchenko, A. A. (1987). *Logika [Logics]*. Moscow [in Russian].
47. Kumpf, F. & Orudjev, Z. (1979). *Dialekticheskaya logika: Osnovnyye printsipy i problemy [Dialectical logic: Basic principles and problems]*. Moscow [in Russian].
48. Leontev, A. N. (1972). *Problemy razvitiya psihiki [Problems of development of the psyche]*. Moscow [in Russian].
49. Leybnits, G. V. (1982–1989). *Sochineniya [Works]*. Vol. 1–4. Moscow [in Russian].
50. Losev, A. F. (1990). *Jiznennyiy i tvorcheskii put Platona [Life and career of Plato]. Platon. Sobranie sochineniy – Plato. Collected works*, vol. 1, 3–63. Moscow [in Russian].
51. Lokk, D. (1973). *Opyt o chelovecheskom razumenii [Experience of human understanding]*. Vol. 2. Moscow [in Russian].
52. Lyatker, Y. A. (1975). *Dekart [Descartes]*. Moscow [in Russian].
53. Marks, K. (1988). *Protsess proizvodstva kapitala [The process of capital production]*. Vol. 1. *Kapital. Kritika politicheskoy ekonomii – Capital. Criticism of political economy*. Moscow [in Russian].
54. Markish, S. P. (1971). *Znakomstvo s Erazmom iz Rotterdama [Acquaintance with erasmus from Rotterdam]*. Moscow [in Russian].
55. Mayorov, G. G. (1983). *Leybnits [Leibniz]. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar – Philosophical encyclopedic dictionary*, 304–305. Moscow [in Russian].
56. Matvievskaya, G. P. (1976). *Rene Dekart [Rene Descartes]*. Moscow [in Russian].
57. Molyako, V. A. (1970). *Psihologiya tvorcheskoy deyatel'nosti [Psychology of creative activity]*. Kiev [in Russian].
58. Molyako, V. A. (1983). *Psihologiya konstruktorskoy deyatel'nosti [Psychology of design activity]*. Moscow [in Russian].
59. Narskiy, I. S. (1972). *Gotfrid Leybnits [Gottfried Leibniz]*. Moscow [in Russian].
60. Narskiy, I. S. (1973). *David Yum [David Hume]*. Moscow [in Russian].
61. Narskiy, I. S. (1978). *G.V.F. Gegel [G.V.F. Hegel]. Istoriya dialektiki: nemetskaya klassicheskaya filosofiya – The history of dialectics: german classical philosophy*. Moscow [in Russian].
62. Pavilenis, R. Y. (1983). *Problemy smysla [Problems of meaning]*. Moscow [in Russian].
63. Platon (1990). *Sobranie sochineniy [Collected works]*. Vol. 1. Moscow [in Russian].
64. Panfilov, V. A. (2004). *Filosofiya matematiki Leybnitsa [The philosophy of mathematics Leibniz]*. Dnipropetrovsk. DNU [in Russian].
65. Popov, P. S. (1957). *Suzhenie [Judgment]*. Moscow: MGU [in Russian].
66. Rubinshteyn, S. L. (1958). *O myshlenii i putyah ego issledovaniya [About thinking and ways of its research]*. Moscow [in Russian].
67. Rybalka, V. V. (2010). *Psihologiya chesti i dostoinstva lichnosti [Psychology of honor and dignity of a person]*. Odessa [in Russian].
68. Sayko, E. V. (2014). *Myshlenie, mysl, smysl v strukture bazovykh osnovaniy sistemnoy tselostnosti – Chelovek [Thinking, thought, meaning in the structure of the basic foundations of systemic integrity – Human]. Mir psihologii – World of psychology*, 1 (77), 3–15 [in Russian].
69. Samoylov, A. E. (1997). *Teoreticheskie problemy logiko-psihologicheskogo analiza myshleniya [Theoretical problems of the logical and psychological analysis of thinking]*. Zaporozhe [in Russian].
70. Samoylov, A. E. (2007). *Psihologiya paradoksal'nogo myshleniya ili prognosticheskii dialog teorii s empiriey [The psychology of paradoxical thinking or the predictive dialogue of theory with empiricism]*. Dnepropetrovsk [in Russian].
71. Samoylov, O. I. (1996). *Psikhologichnyi smysl ironizuvannya v protsesi spil'kuvannya. Ukrain'ska psikhologhiia: suchasnyi potentsial. Materialy chetv'rykh Kostyukovskykh chytan – Materials of the fourth Kostyukov readings*, Vol. 3, 57–63 Kyiv [in Ukrainian].

72. Samoylov, A. E. (2000). Dialogichnost kak suschnost protsessa myshleniya [Dialogue as the essence of the thinking process]. *Pedagogika i psihologiya formuvannya tvorchoi osobistosti: problemi i poshuki – Pedagogy and psychology of the form of creative specialties: problems and searches*, 46–50. Kyiv–Zaporizhia [in Russian].

73. Samoylov, A. E. (2002). Logicheskiy vyvod i dostoverniy prognoz. Osobennosti formirovaniya i formulirovaniya [Logical conclusion and reliable forecast. Features of formation and formulation]. *Visnik HGU – Bulletin of HGU*, Vol. 550, 201–208. Visnik HGU [in Russian].

74. Samoylov, O. I. (2006). Dialogika transtsendentalnogo prognozu [Dialogue of transcendental prognosis]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 93–110 [in Ukrainian].

75. Samoylov, A. E. (2007). Intuitivnyi dialektikologicheskiy prognoz formy i funktsii ponyatiy psihologii myshleniya [Intuitive dialectical-logical forecast of the form and function of concepts of psychology of thinking]. *Praktichna psihologiya ta sotsialna robota – Practical psychology and social work*, 12, 1–7 [in Russian].

76. Samoylov, A. E. (2008). Psihologiya myshleniya kak empiricheskaya nauka [Psychology of thinking as an empirical science]. *Praktichna psihologiya ta sotsialna robota – Practical psychology and social work*, 1, 2–9 [in Russian].

77. Samoylov, O. I. (2008). Psihologichniy zmist boyovoї pidgotovki u konteksti dialogu dvoch logik [Psychological content of combat training in the context of the dialogue of two logicians]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 122–126 [in Ukrainian].

78. Samoylov, O. I. (2015). Zmist ta forma postanovki teoretichnoї problem [The content and form of the theoretical problem]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 31–36 [in Ukrainian].

79. Svintsov, V. N. (1987). *Logika [Logics]*. Moscow [in Russian].

80. Sokolov, A. N. (2007). *Vnutrennyaya rech i myshlenie [Inner speech and thinking]*. Moscow [in Russian].

81. Tkachenko, A. A. (1993). Teoriya dialektikologicheskogo dokazatelstva [The theory of dialectical-logical proof]. Zaporozhe [in Russian].

82. Furman, A. V. (1992). Aktualni pytannia metodologii problemnogo navchannya [Aktualni pytannia metodologii problemnogo navchannya]. *Pedagogika – Pedagogy*, Vol. 31, 3–14. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].

83. Furman, A. V. (1985). Vliyanie osobennostey problemnoy situatsii na razvitie myshleniya uchaschihsya [The influence of the peculiarities of the problem situation on the development of students thinking]. *Voprosy psihologii – Questions psychologists*, 2, 68–72 [in Russian].

84. Furman, A. V. (2007). Navchalna problemna situatsiia yak ob'iekt psikhologichnoho piznannia [Learning problem situation as an object of psychological cognition]. *Psikhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 9–80 [in Ukrainian].

85. Furman, A. V. (1991). *Problemni situatsii v navchanni [Problem situations in learning]*. Kyiv [in Ukrainian].

86. Furman, A. V. (1989). Problemno-dialohichna situatsiia yak umova rozvytku piznavalnoi aktyvnosti shkoliariv u protsesi navchannya [Problem-dialogue situation as a condition for the development of cognitive activity of students in the learning process]. *Psikhologhiia – Psychology*, Vol. 33, 16–25. Kyiv [in Ukrainian].

87. Furman, A. V. (1990). Problemnyi dialog: metodologiya obosnovaniya i analiza. [Problematic dialogue: justification and analysis methodology]. *V mire dialoga – In a world of dialogue*, 16–19. Moscow [in Russian].

88. Furman, A. V. (1994). *Psihologo-pedagogichna teoriya navchalnih problemnih situatsiy [Psychological and pedagogical theory of educational problem situations]*. Kyiv [in Ukrainian].

89. Furman A.V. (2007). *Teoriya navchalnih problemnih situatsiy: psikhologo-didaktichniy aspekt [Theory of educational problem situations: psychological and didactic aspect]*. Ternopil: Aston [in Ukrainian].

90. Holts H. (1986). Dialektika Leybnitsa [Dialectic of Leibniz]. *Filosofskie nauki – Philosophical sciences*, 3, 128–137 [in Russian].

91. Shashkevich P.D. (1960). *Teoriya poznaniya Immanuila Kanta [Theory of knowledge of Immanuel Kant]*. Moscow [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Самойлов Александр Эмиевич.

Діалогіка формотворення ідеї як засобу мислення.

Теоретичні проблеми здебільшого виникають у ситуації зіткнення взаємоне прийнятних положень окремої теорії, які перебувають у стані активного протиборства. На можливі шляхи або способи розв'язання цих проблем зазвичай вказують ідеї – своєрідні психологічні знаряддя мислення, структура і функціональне призначення яких дозволяють відображати об'єкт осмислення різнобічно і цілісно, запобігаючи тим самим перспективі оформлення його крайніх проявів як взаємосуперечливих понять односторонніх теоретичних уявлень-підходів. Особливість процесу формотворення ідеї визначається тим, що мислення, стимулюючи функціональне призначення ідеї, використовує при його розгортанні вдосконалені ним самим правила виведення понять і змінені принципи доведення їх істинності, які відмінні від тих, що спричинили виникнення теоретичної проблеми. Удосконалення цих правил і зміна принципів здійснюється завдяки врахуванню функції операційної складової мислення як такої, що залишає за його категорійною складовою лише функцію джерела посилення, які підлягають реорганізації. Розумовими операціями, котрі здійснюють цю реорганізацію, постають тріадичні умовиводи, використання яких мисленням як психологічних знарядь уможливується завдяки наданню змісту мислимого форми діалогіки, тобто своєрідної логіки діалогу двоє логік, що відповідає вимогам діалогічної сутності мислення і принципам діалектики. Діалогіка розглядає формально взаємосуперечливі розуміннєві позиції одного й того ж об'єкта осмислення, організуючи їх як позитивно значущу форму постановки теоретичної проблеми. Для її успішного розв'язання діалогіка використовує ідею як розумове знаряддя, котрому надана форма діалектико-логічного поняття, здатного відображати сутність конкретної теоретичної проблеми, що

оприявнюється у вигляді діалектичної єдності формально протилежних теоретичних положень. Найголовніше, що ідея як розумове знаряддя відображення сутності проблеми підіймає теоретичне осмислення досліджуваного об'єкта над функціональним ступенем знаходження його місця в окремій концепції чи парадигмальній моделі і відкриває перед ним перспективу його упередження на метапарадигмальному рівні у вичерпній категорійно-методологічній повноті.

Ключові слова: діалогіка, теорія, проблема, ідея, мислення, невідоме/відоме, формальна логіка, антиномії, категорійна та операційна складові мислення, форма/зміст, діалектико-логічне поняття, тріадичний умовивід, діалог, сутність, задача, проблемна ситуація.

ANNOTATION

Oleksandr Samoylov.

Dialogics of idea form-creation as a means of thinking.

Theoretical problems mostly arise in a situation of collision of mutually unacceptable provisions of a separate theory, which are in a state of active confrontation. Possible ways or methods of solving these problems are usually indicated by ideas – a kind of psychological tools of thinking, the structure and functional purpose of which allow reflecting the object of comprehension in many ways and holistically, thus preventing the prospect of its extreme manifestations as mutually contradictory concepts of one-sided theoretical ideas-approaches. The peculiarity of the idea form-creation process is determined by the fact that thinking, stimulating the functional purpose of the idea, uses while its development improved rules of concepts derivation and changed principles of proving their truth, which are different from those that caused the theoretical problem occurrence. The improvement of these rules and the change of principles is carried out by taking into account

the function of the operational component of thinking as a such, which leaves behind its categorical component only the function of the source of links to be reorganized. Mental operations that carry out this reorganization are triadic inferences, the use of which through thinking as psychological tools is possible by providing the content of the conceivable form of dialogics, i.e. a kind of dialogue logic of two logics, which meets the requirements of dialogical essence of thinking and principles of dialectics. Dialogics considers formally mutually contradictory understanding positions of one and the same object of comprehension, organizing them as a positively significant form of a theoretical problem statement. To solve it successfully, dialogics uses the idea as a mental tool, which is given the form of a dialectical-logical concept that can reflect the essence of a particular theoretical problem, manifested in the form of dialectical unity of formally opposite theoretical positions. Most importantly, the idea as a mental tool of reflecting the essence of the problem raises the theoretical comprehension of the investigated object over the functional degree of finding its place in a particular concept or paradigmatic model and opens the prospect of its objectification at the metaparadigmatic level in an exhaustive category-methodological completeness.

Key words: dialogics, theory, problem, idea, thinking, unknown / known, formal logic, antinomies, categorical and operational components of thinking, form / content, dialectical-logical concept, triadic inference, dialogue, essence, task, problem situation.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Щербан Т.Д.,
д. психол. н., проф. Фурман А.В.**

**Надійшла до редакції 26.10.2018.
Підписана до друку 29.12.2019.**

Бібліографічний опис для цитування:

Самойлов О.Є. Діалогіка формотворення ідеї як засобу мислення. Психологія і суспільство. 2020. №3. С. 5–32. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2020.03.005>